

Василь ПОТАПОВСЬКИЙ

З НАДІЄЮ ВСЕ ЖИТТЯ

1997 р.

Серія книг "РЕАБІЛІТОВАНІ ІСТОРІЄЮ"

Василь ПОТАПОВСЬКИЙ

З НАДІЄЮ
ВСЕ ЖИТТЯ

Рівне
Видавництво "Азалія"
Рівненської організації
Спілки письменників України
1997

Друкується за ухвалою Редакційної колегії з підготовки та випуску серії книг
“Реабілітовані історією” по Рівненській області (голова редколегії Іван Демянюк).

Книжка містить спогади активного учасника антифашистського руху опору,
національно-визвольної боротьби 1941—1945 рр. Василя Васильовича
Потаповського (1918—1995) про події в південних районах Рівненщини у цей
період, перебування у сталінських концтаборах.

Редактор Григорій Дем'янчук.
Художник Олексій Литвин.
Технічний редактор Поліна Рачук.
Відповідальна за випуск Галина Волкова.

ВІРНИЙ СИН УКРАЇНИ

20 серпня 1991 року. Центром Луцька, як серед затаєної несвідомої пустелі, йде дві сотні відречених людей, скандуючи: "Ні ГКЧП! Ні Союзу! Хай живе незалежна Україна!" Вони несуть жовто-блакитні прапори, транспаранти, співають повстанських пісень. Це ті люди, котрі лишилися живими після радянських тюрем та голодоморів і котрі воліли б краще знов пройти через земне пекло комуністичного глуму, ніж боягузно і зацьковано плекати свою старість для ганебної безвісті. Серед них — знайомий актив і так мало молоді та майже зовсім не видно інтелігенції. Ось, хіба, Валерій Маренич у штормовці, глибоко насунутій на голову, крокує, низько нахилившись над спортивним ровером... І, звичайно ж, він, Василь Потаповський...

Йому, Василеві Васильовичу Потаповському, народному поету і герою, присвячене це посмертне видання.

В його житті святиться ім'я Господнє і водночас палахкотить велика, до самовідданості вдячна любов до дарованої йому національної приналежності. Щире і діяльне уболівання за долю свого народу в поєднанні з християнським способом життя було для нього тим додатковим другим і третім диханням, яких не має національно несвідома людина. Тому в своїй великій любові він не загинув там, де інші б впали багато разів.

Задумливий і небагатослівний, спокійний, середнього зросту та статури, з глибокими зморшками на чолі та добрими очима, захованими-заглибленими у затінок надбровних дуг, начебто віднайшовши десь там, у глибині свого ества, незрадливу душу і споглядаючи з неї самої; з ще переважно чорнявим, коротко стриженням, загорнутим назад волоссям, із ще міцною шиєю та широкою щелепою він, у своєму незмінному для трьох пір року зеленому плащі, обов'язково був присутній на кожному мітингу, ще від тих самих перших, "догекачепівських", коли по народній спині брутально і знахабніло часто гуляли гумові кії властей. Серед мітингового галасу, бурхливих запалюючих пристрастей він залишався мовчазним острівком задумливого спокою, тихо і рішуче до кінця поділяючи сумну долю свого народу. Звичайна проста людина, тиха, непомітна... Але його помічали, впізнавали, про нього чули, знали і відчували в ньому щось

чисте, глибоко правдиве, людяне, незвичайне, якусь святу таємницю. Чули, що ніколи не був одружений, жив у хаті свого рідного брата Миколи та його дружини Катерини і це було незрозумілим — його сватали до останніх днів... Казали, що він складає вірші і, хоч майже ніхто не чув їх, вірили, що це серйозно. Його знали багато людей і як співака архієрейського хору Луцького Свято-Троїцького собору, де він відспівав понад тридцять років. Стоячи першим біля басового пюпітра, він інколи прикладав до рота долоню так, що його звук могутніми хвилями накочувався на нас, недосвідчених співаків, що стояли позаду, соромлячи й потопляючи наші помилки. Кажуть, що в єпархіяльній пресі друкували його вірші. Коли в серпні 1992 року собор перейшов до УАПЦ, він був одним із тих небагатих старого гарту співаків, котрі залишилися в соборі; він очолив і навчив співати кліросний хор, з котрим чимало молебнів і панахид було відправлено по всій Волині. Він не виставлявся наперед і робив те, що було необхідне і що тільки він міг зробити.

Від юності Василь був правдивим і безкомпромісним будь у чому, свято тримав дане слово. Як прикро, що у віршах він ні разу не назвав імені коханої подруги своєї весни. Довідуємось лише, що перед боєм вони на пелюстках квітки присягали на вірність одне одному. Їх розлучила фашистська куля, а він про це і не знав... Там, серед смертельних страхіть Колими, дванадцять років його гріла і давала йому наснагу для виживання надія ще побачити її, свою милу, свою єдину, так гаряче любиму... Могутня любов могутньої душі, рятуючи його від смерті і примушуючи жити, зростала в ньому з кожним роком ув'язнення, заповнюючи собою всю його підсвідомість, весь розум і все його єство. По звільненні, на крилах летів до рідної України, до рідного села, побачити матусю, самопожертвенні ласки котрої так явно стали зрозумілі там, серед вічної мерзлоти. Але, головне, хотів побачити все ж її — свою вічну весну, як же хотів...

Репресовані, політв'язні... Чи ще може з їх очей скотитися сльоза? Вони, пройшовши земне пекло боїв і таборів та якимось чудом все ж вцілівши, снують, мов тіні, все чогось шукаючи, очікуючи, сподіваючись; мов духи, мовчки запитуючи: за що страждали? де та незалежна Україна? яка нам втіха? Цих незаспокоєних скривджених людей стає з кожним роком все менше і водночас все більше відкриваються небесні брами помсти, бо їх молитвами дано нам без крові незалежність, а ще молитвами тих дев'яти мільйонів мучеників, що їх замордовано голодом у тридцять третьому році і за котрих хто згадає, як не незалежна церква, бо "у вічній пам'яті буде праведник" (Пс. 112, 6). І тримає ще на світі Господь чудом залишок цих людей для випробування через них багатьох. Снують вони, виживши в екстремальних нелюдських умовах, як привиди, вимагаючи втіхи, а як ні — то помсти, і їх мученицьке молитовне благання-зойк все лине й лине до неба, мов постійна щира молитва чернеча. Чи затулить Господь вуха Свої

від цих сивих прохань, чи не заступиться і не воздасть тим, хто не полегшив долю мучених і помираючих у безрадості дітей Його, тим, хто знущався і ще й досі знущається над ними? Вже повстає правда — і стрибкові діти перестали пишатися батьками, стрибкові ж онуки вже нікому не розкажуть про цю діяльність дідів, а навпаки, почнуть вкладати свою лепту покутування при написанні правдивої історії України. Навіть народжені від самих “непримиримих” не захочуть забруднювати свої юні душі й ставати причетними до батьківських гріхів. Але “у Бога не зостанеться неспроможним ніяке слово” (Лк. 1,37), то ж чи витримають нащадки цих “непримиримих” кару на собі до трьох-чотирьох поколінь (Вих. 20,5) і чи не загине весь той рід?

Василь пережив ще один, чи не найстрашніший удар судьби — втрату милої. Але він був християнин, був борець і треба було жити далі; хоч так вже ніколи і не одружився, вірний і незрадливий у всьому собі. Його кохання — це вияв генія любові, чистої поетичної душі, доброї, відважної, здатної на подвиг. Він, наповнений великою вічною любов'ю, за подобою безмежно благого Творця, мусив проливати її на довколишній світ, на свій народ і край. Все його життя — це боротьба за кращу долю омріяної України та сердечна скруха за безталанність людей...

Василь був далекий від усякої байдужості. Серед його трьохсот п'ятдесяти віршів є багато таких, в котрих він то осуджує і висміює, то пояснює і умовляє: не нищити ліс, не вбивати пташок та звірів, не кувати зброю, не пиячити тощо, а робити добро, бо

*Тільки праця для суспільства
В безкорисності стремління
На основах добродійства
Є взірцем для поколінь.*

Старший брат Микола теж був у молодості людиною великих поривів душі та захоплень, теж складав вірші, пісні, писав духовну музику, регентував першокласним хором, організував церковний хор, за що колись терпів утиски від радянської влади і мусив перейти на роботу пасічника. Василь і Микола з дружиною Катериною разом в одній хаті прожили останні десятки років, всі разом співали в архіерейському хорі. Їх життя було духовно насиченим, по-своєму сумним і по-своєму веселим. В їх хаті часто лунав чудовий спів під супровід Василевої гітари, чи Микола сідав за фортепіано, збереглася і велика фонотека. Всім командувала Катерина, котра пильнувала за ідеальним порядком всюди — в хаті, на подвір'ї, в садку. Захожих тут часто пригощали яблуками і медом в сотах. На схилі років Микола все частіше став заглядати до фотоальбомів, жалкуючи за минулими роками, повними творчої енергії та світлих сподівань. А Василь не брав участі в тих розгляданнях; у його єдиному фотоальбомі серед

ВАСИЛЬ ПОТАПОВСЬКИЙ

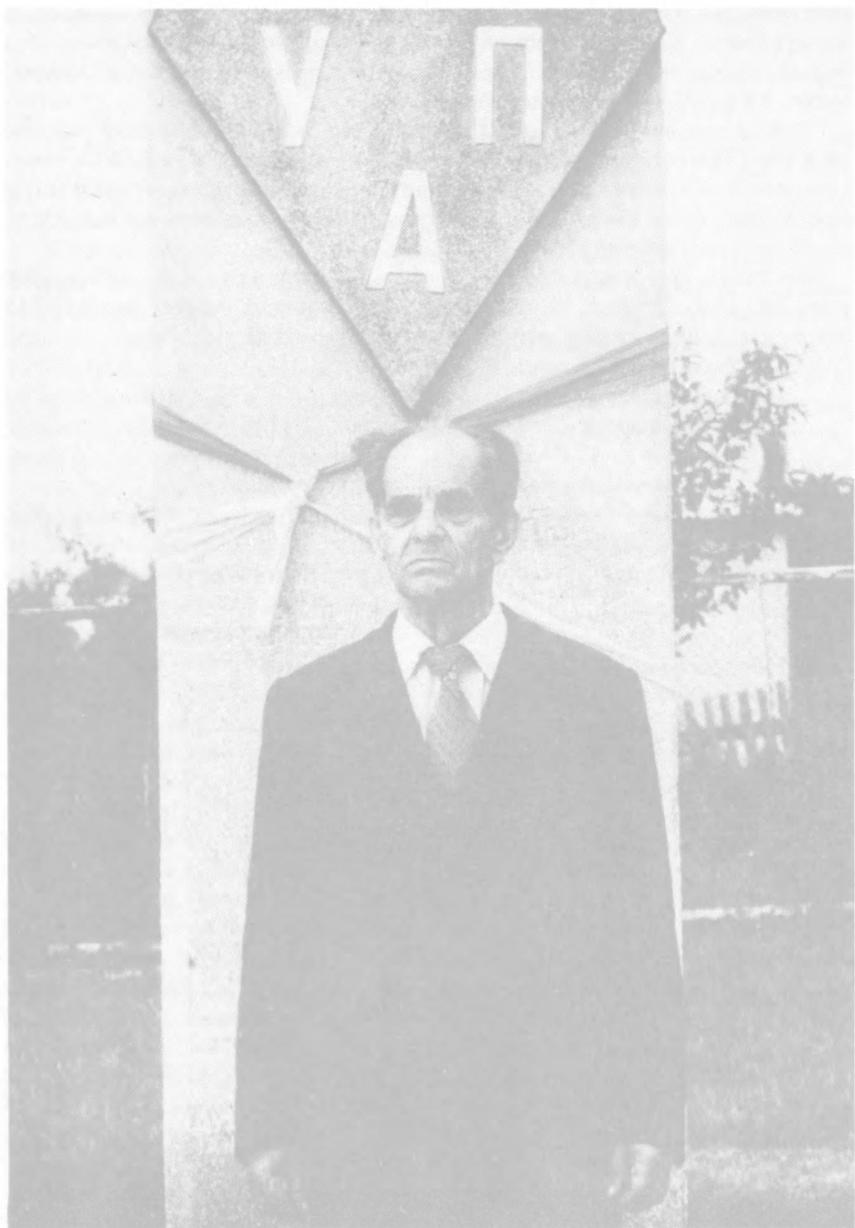
◀ Рік 1935

Рік 1994 ▶

Рік 1956

світлин друзів і знайомих згодом виявилось лише п'ять зображень його самого... А ще на двох старовинних світликах зафіксовано дівчат з довгим темним волоссям. Можливо, одна з них — та сама, ім'я котрої було для нього настільки святе, що він, може, так і ні разу не вимовив його при людях... Літом 1994 року я приніс до Василя Васильовича декілька великих чистих зошитів і став умовляти його написати автобіографію, упорядкувати вірші та віддати мені їх для можливого колись друку. За три місяці Василь написав автобіографію. Скоріш за все, він писав цю прозу вперше в житті та зразу на

чистовик, бо видно, як на перших сторінках він незручно, громіздко вписується — шукає свій стиль і, нарешті, знайшовши, рівно-рівно, без всяких правок чистим спокійним плесом розливає повігвування. Хтозна, може б з нього вийшов чудовий прозаїк.

Того ж літа ми разом з ним з'їздили в село Забороль Луцького району, де я його сфотографував біля, може, ще й досі єдиного на всій Луччині першого пам'ятника воїнам УПА, спорудженого стараннями мешканців цього села (фото вміщуємо в даному виданні). Василь тоді поклав квіти біля цього пам'ятника.

Він не думав у житті про гроші, збирав скарби на небі, то ж і ховали його за приходський кошт, зібраний у церквах міста Луцька. На встановленому йому пам'ятнику, що біля с. Гаразджа, написано:

“Вірний син України

Василь Васильович

Потаповський

25.II.1918 — 12.IV.1995.

Від православних віруючих і братства Волині”.

Навіть останньої ночі ніхто не чув від нього стогону чи нарікань, лише глибокий чутний видих — і все...

Вічна пам'ять тобі, достоблаженний брате наш Василю!

Священик Петро ОСТАПЧУК.

БІЛЯ ОТЧОЇ ДОМІВКИ

У цій розповіді — майже весь мій життєвий шлях: Волинь — Колима — Волинь; дитинство, юність, віддана боротьбі за незалежність України, концтабори, старість на “волі”. Отож вважаю за потрібне сказати кілька слів і про свій родовід, першоджерела національної самосвідомості...

Народився я 25 лютого 1918 року на Рудківському хуторі поблизу губернського міста Житомира в сім'ї православного священика Василя Родіоновича Потаповського. Його батько, а мій дід Родіон був дяком-диригентом в селі Косареве Дубенського повіту. Мати Зіновія Остапівна Свідерська по двоюрідній лінії представляла генерацію Дашкевичів, які довший час працювали священиками в селищі Цумань. До речі, прапращур Остап Дашкевич був у 1515-1535 роках черкаським старостою і більшу частину свого життя провів у боях з татарами: часто їх громив, проганяв у Крим, а то й далі. Вважається одним з перших провідирів козацьких загонів.

Батько, закінчивши Крем'янецьку духовну семінарію, деякий час був на посаді вихователя в Житомирській духовній семінарії, а після одруження в 1911 році став священиком у селі Рогізне Теслугівської волості Дубенського повіту. Там побачили світ моя сестра Наталка і два брати — Микола та Юрій. Війна 1914 року змусила батька переїхати з родиною знову на Рудківський хутір, де вже з'явився на світ і я. У 1920 році на постійну вимогу-прохання прихожан парафії села Косареве батько був призначений настоятелем Св.-Покровської і Св.-Михайлівської церков, що належали до Млинівського благочиння. Парафія була обширна, праці теж багато. Перед великими святами батько запрошував для допомоги ченця з Дубенського монастиря для виконання треб у всіх селах та колоніях. Згодом він прийняв на себе функції духівника Млинівського благочиння, а також був духовним слідчим, встановлюючи справедливість у міжпарафіяльних перипетіях. Наскільки знаю, він користувався великим авторитетом не лише у волості, а й у всьому повіті. Мати в школах усіх сіл парафії викладала Закон Божий і водночас навчала дітей хорового, церковного співу. Церковні твори почали тоді виконуватись українською мовою, до чого доклав багато праці професор Іван Огієнко.

Вихованням нашим батьки займалися постійно, з найменших років ми жили в душі релігійно-етичної свідомості. В дошкільному віці я вже співав у нашому церковному хорі, котрий пізніше вважався одним з найкращих

на Рівненщині. Доводилося з процесією ходити до Почаївської святині, демонструючи там високий рівень майстерності у виконанні духовних творів наших прославлених композиторів.

У 1928 році закінчив Косаревську початкову школу, а в наступному році складав екзамени до першого класу Луцької приватної гімназії ім. Лесі Українки. Пригадую директора Шкляра, вчителя малювання Миронова та інших. Екзамен з української мови приймав від мене "Дідусь" (так називали славнозвісного письменника Модеста Левицького). Він прикликав мене за свій столик, посадив на коліно і запитав, що я можу продекламувати з "Кобзаря". З великим натхненням я почав:

*Світає.
Край неба палає.
Соловейко в темнім гаї
Сонце зустрічає...*

Про оцінку не думав, а про "Дідуса"... Він так своєрідно, по-батьківськи, переконуюче і лагідно, ніби мимохіть змусив усе робити так, щоб бути на висоті знань. Пригадуються прізвища учнів — Тарас Степура, Рибчинський, Сіверський, Абрамович, Дмитревич та інші, які вчилися разом зі мною. У той час була започаткована спортивно-молодіжна організація "Пласт". Вона мала свою програму, свої виховні методи позитивного характеру, але не подобалася польській владі і пізніше ліквідована. Досі в пам'яті живе пластунське привітання "СКОБ". Ця аббревіатура читалася так: "Сміло, красно, обережно, безстрашно". Пишу оце... і думаю, що і нині дуже потрібна така організація, яка була б дороговказом, взірцем для нашої дітвори та молоді, рятувала б від недбальства, неробства, брехні та безвідповідальності.

Навчання в гімназійальному закладі коштувало дорого. Крім того, треба було наймати квартиру з харчуванням. Та й далека відстань від отчого дому негативно впливала на навчання. Довелося повернутися додому, наймати вчителя і за його допомогою засвоювати програму, яка відповідала вимогам 3-4 класів.

До 1929 року культурний рівень села Косарева був низьким, але завдяки церкві і школі почали пробиватися перші паростки цивілізації. Все більше ставали помітними значні зміни в крашу сторону в побуті, культурному житті. Молодь передплачувала і читала газети та книжки різних українських видавництв і різних авторів. Пригадуються часописи "Нове село", "Молоде село", "Сурма", дитячий "Барвінок"; книжки "Волинь", "Марія" Уласа Самчука, "Холодний Яр", "Червоний чад" Юрія Горліс-Горського... І молоді, і старші захоплювались "Розбійником Кармалюком" Михайла Старицького, п'єсами Лесі Українки, Івана Франка, Марка Кропивницького, Івана Тобілевича... Створився драматичний гурток.

Малювались декорації до кожної нової постановки. Звісно, знайшлися й артисти. Все це очолював брат моєї матері Володимир, який мав чудовий баритон та вражаючі здібності художника і взагалі режисера широкого профілю, за що й опинився в страхотливому концтаборі “Берега Картузька” (повернувся додому з підірваним здоров’ям у 1939 році). Крім театральних вистав, відбувалися вечорниці, де читали улюбленого Шевченкового “Кобзаря”, співали, жартували, танцювали...

Одержавши вдома відповідну підготовку, склав екзамени до п’ятого класу. Займався спортом, наче професіонал: систематично, наполегливо, а це мені в майбутньому дуже і дуже пригодилось (звичайно, не для спортивних змагань, як це читач побачить далі). Але навчання не було безхмарним. Слідчий відділ польської поліції звинуватив мене (сфабрикувавши відповідні відомості) у співпраці з Євгеном Шульгою, який був арештований з політичних мотивів. В окружному суді м. Луцька, куди мене викликали, я відкинув усі інсинуації. Але вже цього вистачило, щоб позбавити мене права навчатись у гімназії. Отож із сьомого класу почав учитися самотужки при батьках у своєму селі. Мріяв про філологічний факультет. Але історія внесла у мое життя свої корективи. Не давали спокою, пекли вогнем події в Закарпатській Україні. Кордон за наказом маршалка Рідзи Сміглого був замкнений, а тужливу пісню з того часу і зараз пригадую:

*Заспіваймо про руїну,
Про Карпатську Україну.
Там Січ-мати воювала,
За свободу життя дала.
За свободу, за свободу,
За самостійність народу.
А над Хустом ворон кричє,
За синами мати плаче:
“Подивіться, соколята,
Чи не несе річка тата”.
Несе, несе дітям тата,
Жінці мужа, сестрі брата.
Зашуміла Тиса з горя
Та й понесла кров до моря.
Зашуміла Тиса з болю,
Та й понесла в море волю.*

Та ось настав пам’ятний 1939 рік, котрого невігласи чи просто підлі люди чекали з великою надією як початок “раювання”. Збиті з толку брехливою пропагандою люди опинилися в залізних лабетах “вождя” та “батька” всіх народів. Так звані активісти почали свою антиукраїнську,

антигуманну чорну справу. Відкривали клуби в помешканнях священників або заможніших селян, де відбувалася справжня вакханалія: тут лаялись, курили, свистіли... Свідома молодь противилась такому неподобству, але протидіяти в той час не було жодної змоги. Почався розподіл селян на бідняків, середняків і куркулів. Почали свою брудну юдину справу і сексоти-шептуни. Свідомий український елемент попадав на замітку чекістів, незалежно від того, чи був бідняком чи куркулем, — і зникав кудись без вороття. Так було з Мелетієм Миколайчуком, сином Панаса-хлібороба. Так було з Григорієм та Сашком Лук'янчуками — братами із зовсім убогої родини.

У непевних і дуже неспокійних обставинах минув 1939 рік. А в наступному я влаштувався на роботу в контору Ужинецького лісництва бухгалтером. Через 7 місяців новопризначений управляючий Афанасьєв, надісланий сюди з Дубна для "зміцнення", звільнив мене з посади за те, що я — син священника. Почав я відтоді помагати старшому брату та сестрі в їх мізерному господарстві, яке ще залишилось. На той час у нашому селі якихось репресивних дій не помічалось, крім антинаціональної та антирелігійної пропаганди, що активно велася недолюдими місцевими політиканами. З інших сіл надходили невтішні вісті про арешти, ув'язнення та вивезення наших громадян, а чому, за що — ніхто правди не знав.

У такій же неспокійній і непевній атмосфері минув і 1940 рік. Щоб якось відійти від щоденних моральних переживань, я почав висловлювати свій стан у поетичному слові (як побачить читач, воно супроводжувало мене все життя, зокрема й на Колимі). Але ось у березні 1941 року надійшла повістка з'явитись у Млинів до військкомату. Так я і брат Микола стали солдатами "будівельного батальйону особливого призначення". Тут були люди різних національностей: українці, чехи, євреї, зрідка й поляки. Нас привезли на залізничну станцію Маневичі. Це було місце нашого тимчасового перебування. Розмістились у селі Оконськ у клунях селян. Працювали щоденно і важко: розвантажували вагони з колодами, дошками, смолою. Закриті вагони, засипані цементом, довелося спорожняти лопатами без респіраторів. Неподалік розпочалось будівництво військового аеродрому — біля села Яблунька. Механізації не було ніякої, бетонні заміси робилися лопатами, носили їх на носилках. Потім нас перекинули у село Четвертню. На будівництво аеродрому виходили поротно під спів "Катюші". Але в нас не виходило доброго звучання. Тоді ми заспівували "Ой у лузі червона калина". Начальство сердилось, а невдовзі знайшло в батальйоні знаючого диригента з Дубенської Іллінської церкви Вовченка, який почав нас навчати з нот маршові пісні совітської армії, але вони так і не мали успіху.

Правда, було трохи і вільного часу. Придумували якісь розваги. Трапився такий епізод. У батальйоні був чех на прізвище Танфіна — хлопець кремезної, атлетичної статури. Поборотися з ним на його виклик

ніхто не відважувався. Чехи, яких було багато, відгукувались на це глузливими репліками: мовляв, хлопці інших національностей “слабаки”. Нашим хлопцям, особливо мені, який займався спортом, боротьбою самбо, це дуже не сподобалось. Щоб захистити свою українську честь, я на виклик Танфіни підняв руку і вийшов на середину майдану. Чех з поблажливою усмішкою підійшов до мене. Мій суперник був на цілу голову за мене вищий та й кремезніший. В його очах була повна впевненість у перемозі. Домовились про триразовий поєдинок. Обхопити себе руками не дався, бо це була б моя поразка, і, використавши свій метод, поклав суперника на лопатки. Майдан завмер, а потім вибухнув оплесками. Так було три рази. Честь українського спорту була врятована!

22 червня розпочалась воєнна завірюха. Нас алярмово підняли і, нічого не пояснюючи, повели від об'єкту нашої праці в густий ліс. Десять узялися “охоронці” з штиками на гвинтівках, чомусь дуже агресивно до нас настроєні. Над нами кружляли німецькі розвідувальні літаки, але, мабуть, нічого не помітили, бо відлетіли і більше не з'являлись. Використавши цей момент, нам видали сухий пайок і погнали на схід. Брели переважно лісами. Під час бомбування залягали, а потім знову рухались, не маючи ніякої інформації. Люди були змучені, виснажені. Були й такі, що зовсім уже йти не могли. Що з ними далі сталося, ми не знали, але, мабуть, найгірше. На ночівлю вибиралось відкрите місце. Там ми скупчувались, лягали і засинали, щоб на другий день продовжувати дорогу муки. Нас охороняли, наче злочинців, — то була “турбота” загону НКВС. Такого нелюдського ставлення я стерпіти не міг і на ночівлі неподалік м. Чорторийська ми уп'ятьох, в тому числі і мій брат Микола, по-пластунськи тихенько виповзли і, перелізши через залізничний насип, пішли лісом, орієнтуючись по зорях на захід. Зі страшенним ревом пролітали над нами важкі бомбардувальники, що несли смертоносний вантаж для знищення наших міст і сіл, у яких гинули наші люди.

Зайшли в багnistий ліс. Довелось за допомогою палиць у темряві, яка часом освітлювалась ракетами, перестрибувати з купини на купину. Через годину, слава Богу, стали на тверду основу і, подолавши невелику річку, пішли далі. Голод і втома давали про себе знати. На лісовій галлявині, засіяній житом, вирішили заночувати. Повставали раненько, помолились Богу, почали в своїх мішечках нишпорити щось для підкріплення своїх сил. Виникала харчова проблема. Нараз ми побачили чоловіка, який вийшов з лісу і йшов стежкою понад житом, нічого не підозрюючи. Побачивши нас, злякався, але підійшов. Ми йому відразу розповіли, що з нами сталося.

— Я зараз піду додому, — сказав він, — а ви чекайте тут на мою жінку, котра принесе все, що треба...

Ще він нам сказав, що ми перебуваємо на території, вже зайнятій німцями. Це була перша інформація, що вивела нас із гнітючого отупіння.

Різні думки роїлися в наших головах: може, то розвідник, шпигун, який займається чорними справами. Але все-таки вирішили залишатися та чекати на невідому нам жінку. На всякий випадок перейшли житню смугу і заховалися в хащах. Не минула й година, як на лісовій стежині з'явилася жіноча постать з кошиком у руках. Ми вийшли їй назустріч і побачили перед собою звичайну сільську молодицю, яка пильно вдивлялася в кожного з нас, а потім заговорила:

— Принесла вам їжу, поки що холодно, а ввечері мій чоловік прийде за вами, приведе до хати, там буде гаряча страва. Поїсте і переночуєте в нашій stodолі на сіні.

Розстелила скатертину і почала викладати хліб, сало, масло, молоко... Помолившись на схід сонця, ми вперше після довгого напівголодування наситилися харчами простих сільських людей. Увечері прийшов за нами хазяїн, і ми пішли за ним без усякого підозріння. Вранці у нього поснідали і почали збиратись у непевну дорогу додому. Прощання було сумне і зворушливе. Гриць хмурився, а Меланія готувала нам на дорогу харчі, змахуючи час від часу мимовільну сльозу. Мене приємно вразили ці прості люди, поліщуки своїм батьківським ставленням до нас. На обкладинці якоїсь книжки написав їм:

*Спасибі вам, хороші люди,
За поміч вашу в трудний час!
Поки живемо — не забудем
Молити Господа за вас!*

Попрощавшись, пішли ліською стежиною. Нас супроводжував Гриць, пояснюючи, як нам іти далі. Взяли напрямок на селище Цумань, де священником був мій дід о. Григорій Дашкевич. Треба дуло до нього добратися, відпочити, одержати інформацію, запастися харчами для подальшої дороги додому.

Обережно, понад річкою, дійшли до садиби о. Григорія, яка стояла на горбку в садку. З братом Миколою зайшли в хату, привіталися з дідом, бабою Людмилою і тіткою Ларисою. Тут ми були вже наче вдома. Знаючи добре, що безлегітимних людей фашисти схоплюють і забирають у Німеччину на роботи, о. Григорій пішов уранці до коменданта, щоб випросити перепустку для вільного переходу на Млинівщину, але нічого не одержав. Змушені були, оминаючи застави, йти полями. Потім наші побратими по нещастю розійшлися хто куди. Переді мною та братом Миколою замаячили в далині Перемилівка та Мошків — села парафії нашого батька. День був сонячний та ще й святковий, недільний. У цей час у сільській Св.-Михайлівській церкві кінчалася літургія, котру очолював наш батько о. Василь. Його хтось повідомив, що ми йдемо до церкви, — вийшов назустріч, привітався, поблагословив і, глянувши на нас

критичним оком, сказав: “Ідіть, діти, додому, приведіть себе в належну норму, а я закінчу всі треби і відправлю вдячний молебень за щасливе ваше повернення”. А за півтора кілометра було вже наше Косареве. Зустрічні люди нас не впізнавали. Коли ми, кудлаті, неголені, зайшли до своєї хати, мама подумала, що ми прохожі... — і хотіла нас обдарувати, але коли я запитав: “Невже ви нас не впізнаєте?”, то сталося таке, що годі описати: сльози, плач, радість... Через деякий час скупані, поголені, переодягнені ми сиділи за столом, розповідаючи все про тяжку дорогу. У думках народжувалися слова:

*З трудних доріг
На отчий поріг
Вернувся я.
Господній дар,
Бентежний чар:
Стріча!.. Сім я!..*

“ ЗА СВЯТУЮ СПРАВУ НЕ ЖАЛЬ ПОМИРАТИ!”

31 червня у Львові була проголошена Українська самостійна держава, утворився уряд, очолюваний Ярославом Стецьком. Але невдовзі гітлерівці арештували цей уряд, Ярослава Стецька, а також Степана Бандеру... А тим часом почали засновуватись українські державні та приватні установи в містах, містечках, великих селах. Воскресали “Просвіта”, молодіжна організація “Січ” та інші. По містах вшановувалася пам’ять тих багатьох тисяч людей, що були розстріляні та замучені у в’язницях сталінською тичкою НКВС.

Одного дня у липні я поїхав велосипедом у Луцьк. Те, що там побачив, запам’яталося на все життя. Було велике свято. Йшли колони за колонами хлопців, одягнених яскраво по-козацьки. Йшли дівчата в неповторних національних вишитих костюмах. Їхали й кінно — цілі ескадрони. І все це рухалось у напрямку Замкової площі. Лунали козацькі, стрілецькі маршові пісні. Німецькі фотокамери фіксували цей велелюдний здвиг народу, який демонстрував усе, що зацьковувалось, каралось, викорінювалось десятиріччями і польським, і совітським режимом.

На Замковій площі почалась панахида по жертвах сталінського терору. Її проводив з численним духовенством Владика Волинський і Рівненський Полікарп. Було безліч квітів і тернових вінків. Співав соборний архіерейський хор. А “Вічную пам’ять” у супроводі хору співав весь народ.

Усі місця поховання помордованих буквально потопали в квітах. Діти ридали за батьками, матері за синами, дочками. Опісля були запальні промови громадських діячів міста й області, студентів та всіх бажаючих висловити своє обурення з приводу жадливого злочину — вбивства безборонних в'язнів луцької тюрми.

Подібні вшанування пам'яті загиблих від рук сталінських сатрапів відбувалися і в інших містах Західної і Східної України. Встановлювалися хрести і пам'ятники по селах. У нас для їх освячування запрошували мого батька і церковний хор. Запрошували і мене, я промовляв або читав свої вірші.

Час минав швидко. Потрібно було влаштуватися десь на роботу. Влаштувався в дубенську “Просвіту” інструктором на Млинівський та колишній Малинський райони. В Косареві заснував молодіжні хоріві гуртки. Голова “Просвіти” Курінний був моєю діяльністю задоволений. Його слова до мене були такі: “Кожне дбайливо посіяне зерно культури гарно проросте, даючи суспільству добрі плоди”.

Здавалося, деякий час життя було спокійне: німці поки що придивлялися до всього уважно, робили якісь свої висновки. Але потім потроху почали забирати молодь у Німеччину. Це змушувало провід ОУН і українські організації вдаватися до “дипломатичних” заходів, щоб цього уникнути. Проте займанець був підступний, чинив репресії. Ми розпочали підпільну роботу. Перебуваючи в багатьох селах у просвітянських справах, пояснював людям, як міг, усе те, що відбувалося, що фашизм — це ворожа для нашого народу система, яка, крім горя, нічого доброго нам не принесе.

Засновувалися районні, кущові, станичні осередки — творилася підпільна законспірована організація, що продовжувала боротьбу за незалежність України. Німецька влада все жорстокіше ставилась до населення, все більше людей силоміць вивозила будувати чужу, ворожу державу. В 1942 році у великих лісах Полісся з'явилися перші повстанці.

*Вони поріднились
З темними лісами.
Вони не скорились
Перед ворогами!..
За рідну державу
Не боялись втрати, —
За святу справу
Не жаль помирати!*

Вони створювали спочатку невеликі військові групи. Але прибували все нові сміливці, які не хотіли схилити голови перед ворожою потугою. Правда, у лави повстанців проникли і ворожі агенти, що пізніше наробило великої шкоди.

Сільські управи, створені окупантом, були розпушені. Вся владна діяльність переходила в руки станичних, кущових, районових керівників. Часом німці виїжджали в села поживитись, але в Млинівському районі був перекладач з Галичини Яворський, який повідомляв нам, куди й коли мали їхати фашисти. Завдяки цьому люди мали змогу худобу та все цінніше відвести та віднести в безпечне місце. Трохи пізніше цей сміливець, захопивши у лядвирта пістолет, вирішив піти від німців. Ті кинулись у погоню. Втекти було неможливо, але в полі старий селянин з с. Муравиці, який возив гній, прикрив Яворського гноєм. Погоня промчала мимо в напрямку села Малі Дорогостаї.

У 1942 році я ще працював у “Просвіті”. Одного разу влітку, маючи “аусвайс” (особисте посвідчення), поїхав у Дубно, щоб зустрітись з головою повітової “Просвіти” Курінним. У секретаріаті дівчата, які там працювали, повідомили, що приходили з німецької служби безпеки і брали дані про всіх інструкторів, а голову “Просвіти” кілька разів викликали в комендатуру і він повертався звідти заклопотаний, пригнічений і казав, що просвітянська праця буде ліквідована. Виходив я з приміщення уже через чорний хід...

Іздив по селам і переконувався, що люд наш політично зріє, усвідомлює, що тільки побудова своєї держави — це те, за що треба одноставно боротися, не шкодуючи ані сил, ані життя. Якось-то, їдучи велосипедом з села Перемилівка, стрівся з німцями, які їхали напроти: “Хальт!”. Головний, що сидів на першому фургоні, закричав: “Документ!” Я дістав посвідчення, видане Дубенським магістратом. Німак у чині майора вдивлявся в написане, а я з внутрішнім жахом уже прощавався з життям. Адаже на другій стороні документа було написано від руки:

*Фашист хоче нашу долю
В крові утопити!
Ми всі станемо до бою —
Україні жити!*

Майор української мови не розумів, передав документ перекладачці. Дівчина прочитала написане, всміхнулася і сказала, що там написано, що цей “гер” (пан) дуже задоволений німецькою владою. “Зер гут, зер гут” (дуже добре), — сказав німець і дозволив відїжджати. Більше з тією дівчиною я не стрічався, але не забув і ніколи не забуду її, бо вважаю своєю рятівницею.

Тимчасом мережа ОУН розширювалась. Був створений підпільний районний провід політико-економічного напрямку. Боротьба із займанською владою посилювалась. Розповсюджувався “Декалог” — особливо його перша заповідь: “Збудуєш українську державу — або згинеш у боротьбі за неї!” У лісистих теренах Полісся розширювала свою

діяльність УПА. Створювалися школи для старшинського та підстаршинського вишколу. Почалися сутички та бої з ворогами. Українська поліція, а також військові школи так званих “зеленяків” за наказом Центрального проводу ОУН одночасно залишили свої місця та влились у формування УПА. Це значною мірою посилило визвольні змагання нашого народу. В глухих, далеких від сіл місцях блокувалася залізниця, звільнялися люди, які змушені були їхати на каторжні роботи в Німеччину. Забиралися зброя, харчі. Бажаючі вливалися в повстанські лави, а інші, переважно жіноцтво, верталися в свої села.

Майже безлісний Млинівський район був мало зручним для боротьби з фашистами, а також з польською поліцією, яка добровільно злигалася з нашими ворогами, допомагаючи їм у їх чорних справах. Але й тут у дальші від райцентру села вони не наважувалися заїжджати. Там люди почувалися вільно. Ось приміром у селі Тушебин містилася у досить у великому будинку повстанська лікарня. Надавалася допомога місцевому населенню. Були досвідчені лікарі: хірурги, терапевти та інші. Поміж лікарів-українців траплялися і євреї, які плідно працювали, оздоровлюючи хворих. Мені доводилося там бути при лікуванні екземи. Був добрий персонал медсестер та санітарок. Я заходив у палати, розмовляв з пораненими вояками. То були переважно українці: із Західної України — більше, із Східної — менше. Тут лікувався чоловік моєї сестри — знаменитий “Вихор”, Василь Корнійович Кавецький. У нього була прострілена рука вище ліктя через кість. Його ефективно лікував хірург-єврей.

Під час мого лікування, а це було якраз у Різдвяні свята, на трасі Дубно-Рівне після короткого бою був захоплений військовий харчовий транспорт, частину його привезли в лікарню: галети, м'ясні та фруктові консерви, напої та різні лікувальні засоби, в котрих була величезна потреба.

У 1943 році масштаби повстанської боротьби значно розширились. УПА діяла в чотирьох регіонах: Захід, Схід, Північ, Південь. Повсюдно були створені бойові сотні, курені. Зброю здобували в боях. В лісистих місцевостях працювали кравецькі, шевські та інші майстерні. Магазинувались та консервувались різні продукти в добре замаскованих криївках.

Мені доля намітила іншу роботу: після копіткої всебічної підготовки, фундаментального вишколу я працював підпільним комендантом військової розвідки Млинівського району — псевдо “Бурлака”. Мав відчайдушних хлопців: “Недолю” (Ананій Лук'янович Потапчук з с. Мошків), “Вовка” (Григорій, прізвище забулося, з с. Тушебин). Були досвідчені зв'язкові — дівчата “Зірка”, “Ластівка”. Зізнаюсь, що “Зірка” була моєю першою та останньою любов'ю...

Діяльність наша була складною та небезпечною: давати точні відомості

про дислокацію каральних угруповань: гестапо, жандармерії, поліції і фіксувати їх пересування. На стаціонарних місцях їх перебування ми мали робити точні плани об'єктів з виявленням усіх замаскованих кулетних та мінометних гнізд. Нам допомагали у цьому місцеві жителі, які працювали конюхами, різноробочими та ін. То були наші люди в повному значенні цього слова. Вороги облюбовували собі переважно будинки панських фільварків, як, наприклад, у селах Сатиїв, Смордва, Бокійма. Ці гарнізони мали завданням нападати на більш віддалені села з метою повного пограбування.

Конкретні дані про ворога передавалися в УПА. Виділялася сотня чи дві для ліквідації того чи іншого гарнізону. Була здійснена ліквідація фільварку в Сатиїві. Продукцію, майно, реманент роздано селянам. Міцним горішком виявились ворожі об'єкти в Бокіймі та Смордві. Опівночі червона ракета пірнула в піднебесся. Розпочався бій: татакали скоростріли, “строчили” автомати, вибухали гранати, палав якийсь будинок... Перед самим ранком усе закінчилось: бастіони насильства перестали існувати.

Гітлерівці відсиджувались у районних, повітових та обласних центрах. Але час від часу влаштовували криваві експедиції в непокірні села.

Село Косареве доти жило спокійно. Закінчувалися жнива. Продукцію, роздобути важкою працею, зайдам не віддавали. Однієї погідної вересневої днини в приходському будинку зібралися майже всі наші рідні: приїхав брат Микола з дружиною Катериною і маленьким синомчком Валимом... Був Василь Кавецький з дружиною Наталкою і донечкою Ірою. Незабаром з двору прийшов наш батько о. Василь з мамою. Сіли обідати. Розмова йшла про важкі воєнні часи. Я участі в дискусіях майже не брав: мене мучили відчуття якогось неспокою, якась внутрішня незбагненна тривога. Вставав з-за столу, виходив на ганок і дивився на дорогу, що вела із села до недалекої шосейки Млинів-Рівне. Постоявши трохи і заспокоївшись, вертався до хати. Щось підсвідомо знову змусило мене вийти на те місце, звідки щойно прийшов. Глянув і похолов: по шляху до села їхали німецькі машини, наповнені гітлерівцями. Вбігши до хати, крикнув: “Облава — тікаймо!” Всі кинулися з хати, вхопивши з собою найпотрібніше. Втікали до річечки, перебігши яку вже під обстрілом, сховалися за хатами і попластунськи долали пагорб, за яким був ліс. То зліва, то справа від нас впивались у землю кулі, здіймаючи маленькі хмарки пилу. Переповзли найвищу точку пагорбу й опинились у безпечному місці. Але ні батька, ні матері з нами не було. Болюча думка про те, де вони, що з ними, не давала спокою. А брат Микола? Бачив його, як вибігали ще з хати: сів на коня, взявши маленького синомчка Вадима і швидко поїхав у “Дубину” — так називалась частина села за річкою. А через деякий час з-за горбка з'явилась наша матуся. Вона, маленька, тихо підходила до нас — бліда, заплакана. Крізь сльози розповіла про те, що скоїлося в селі. Гестапівці та польські

поліцаї застрілили Купріяна Андрощука, Горпину Шевчук, молоденьку дівчину Ліду Власюк. Убили прикладом гвинтівки старенького і хворого Купріяна. А нашого батька заарештували і силоміць, брутально посадили в машину, повезли в Дубно. Про це розповіли мені й односельці після того, як кати з награбованим добром покинули наше село. Тільки пізніше ми дізналися, що винуватцем цієї трагедії був наш українець-яничар. Він вештався по районах, вистежуючи де, що і як та наводив карателів. Коли це стало відомо, був спійманий за допомогою розвідки УПА. Зізнався, що працював за гроші, продаючи своїх людей на страту. За косаревського священика, з його слів, одержав 30 монет сріблом. Це все було з'ясовано через кілька днів після того, що сталося.

Тим часом життя йшло своєю ходою. Люди орали, сіяли, годували худобу. В селах, віддалених від райцентру, працювали школи, влаштовувалися вечори, концерти, на які, незважаючи на критичне становище, люди йшли охоче. Перед тим, як розповісти про подальші події, хочу сказати, що в курені "Гонти" був кухарем один хлопець (псевда не пригадую) — діловий, чесний виконавець завдань. Походив з Краснодарського краю. Його старший брат — статний, з приємним обличчям — мав освіту військового училища. Став членом ОУН, його прийняли військовиком у районний провід з кличкою "Азот". Як нам здавалося, завдання виконував чесно.

Десь у той час з дубенської в'язниці пробивалися страхітливі вісті про брутальне ставлення охоронної поліції і жандармерії до в'язнів, над якими дико знущалися. 11 жовтня відбулася спільна нарада представників двох районів, де мова йшла про звільнення ув'язнених. Невдовзі з'ясувалось, що здійснити це неможливо і коштувало б великих жертв: крім чисельної охорони, чатували там і бронемашини.

14 жовтня 1943 року, саме на Покрову, в село Молодаво під посиленою охороною було привезено тридцять в'язнів на страту. Між ними був і мій батько о. Василь. Їх усіх постріляли і вони лежать на місцевому цвинтарі у спільній могилі.

Я одержав завдання дістати точні дані про так звану вісь "Млинів — Панська Долина", де був зв'язок німецьких фашистів з польськими шовіністами. Була одна спроба — розвідка боєм, але успіху не мала. Потрібно було дізнатися в деталях про чисельність живої бойової сили, її озброєння, штабний центр, лінійний зв'язок тощо. Нам допомагали люди із суміжних з райцентром сіл, які їздили чи ходили туди щодня на роботу.

Одного дня, приблизно 20 жовтня, до мене прибула зв'язкова "Зірка" з дуже поганою звісткою: карателі схопили двох наших людей біля села Ужинця і замордували. Один був із Косарева — Михалко Герасимчук, другий із села Тушебин (прізвища не пам'ятаю). Десь на другий день я з "Недолею" та зв'язковою "Зіркою" вирушили з Мошкова у Великі Дорогостаї. Віз нас Вячеслав Товстонюк. Я з "Недолею" примостились на

задньому сидінні, а на передньому біля кучера, до нас очима, зв'язкова "Зірка". Погода була гарна, тепла. На плечі ми накинули плащі, біля колін стояли автомати, мали гранати "лимонки". Коні шпарко бігли через невеличкий лісок, що називався "Помірки", до колонії Олександрівки. Дорога, як виїхали з лісної смуги, йшла вниз і зливалася літерою Т з тією, що простягалась глибокою долиною від колонії Олександрівка до чеського села Новини. На повороті праворуч росли густі дерева. Оминаючи їх, повернули праворуч і вжахнулись: зустрілись, як кажуть, лоб у лоб з каральним загonom польсько-гітлерівських бандитів! Я вчасно помітив намір кучера Товстонюка розвернутись та тікати. Це була б, безперечно, смерть від кулеметів, що були приладжені на драбиняках, яких було не менше п'ятнадцяти і на кожному сиділо по 7-8 поліцаїв. За ними неподалік виднілись чотири фургони з гітлерівцями. Миттєво прийняв рішення: помалу та спокійно їхати прямо. Трохи поблідлий Товстонюк виконав наказ бездоганно. "Недоля" (Ананій Потапчук) — молодий та вже бувалий, досвідчений хлопець — був повністю готовий до нерівного бою: правою рукою тримав гранату, а палець лівої міг блискавично витягнути чеку. В якусь долю секунди стрівся з поглядом "Зірки" — моєї Надійки. В її очах жаху не бачилось, а, навпаки, пробивалось якесь зухвальство. Назиривши собачку, що бігла край дороги, вона простягнула до неї руку і поклікала до себе. Її дзвінкий голос чувся по всій долині, відлунюючись у недалекому лісі. А тим часом ми розминалися з ватагою, що мала не менше як 130 чоловік. Ті їхали в абсолютній тиші, лише чулось кінське тупання та скрипіння великих возів. Поліцаї, які сиділи за кулеметами, таранили нас злісними поглядами, але мовчанка продовжувалась. Ніхто не питався, хто ми та куди їдемо. Видно, їм було невтямки, що проти такої потуги можуть їхати так просто троє повстанців... Їх ніби стримувала, паралізувала якась невидима сила, і вони мовчали. Мене особисто більше непокоїли німаки, які їхали останніми. Вони зупинились і в біноклі оглядали нас. Саме від них, знав я, мав надійти наказ про наше затримання, опитування чи відкриття вогню на знищення. Але вони стояли, ніякої команди не чулося, і ми були змушені їхати прямо до них. Друг "Недоля" був зовні спокійний. Героїчно зводив себе Товстонюк. А переді мною сиділа та, що розділяла всі мої радості, тривоги. Ми кохали одне одного тією чистою, щирою, незрадливою струною внутрішніх почуттів і мріяли колись-то стати на спільний вишитий рушничок щастя. Але дійсність усе те перекреслювала:

*Дорога смерті мучила всеціло.
За долю друзів я відповідав!..
Вогонь в душі і море не вгасило б:
Про поміч Господа благав.*

Було вже видно обличчя представників "вищої раси", їх високоверхі

кашкети, свастику на рукавах, озброєння, гранати з довгими держачками, що в нас їх називали “макогони”.

За цю хвилину, поки вони стояли, створилася поміж поліцаями та ними приблизно двадцятиметрова відстань. Я шепнув “Недоля”, коли будуть нас зупиняти, то кидаємо “лимонки” одночасно, він — ліворуч на перший від нас драбиняк, а я — на перший фургон праворуч. Треба було діяти рішуче в двох варіантах: або їхати в Новини повз гітлерівців, або перетинати дорогу поперек і рухатись польовою доріжкою вгору, де виднівся Каролінський ліс. Останній маршрут був безпечнішим... Отож Товстонюк згідно з наказом повернув коні ліворуч і ми помаленьку поїхали вгору до нашого надійного зеленого захисника. Були обернені до шляху спинами, нічого не бачили, але про все нам оповідала “Зірка”: вся ватага стояла і мовчки дивилась на нас, від’їжджаючих. Коли наші коні вже опинилися в лісі, якийсь німак зіскочив з фургона і побіг до поліцаїв. А ми помчали через ліс у село Великі Дорогостаї і, проминувши “Коліно” (частину села), заїхали в самий кінець “Боярки” — протилежної частини села. В одному з дворів заховали коні в клуню, повідомили самооборону, а самі зайшли до хати. Посідали та мовчали, наелектризовані страхіттям щойно пережитого. Господиня ставила на стіл обід, “Недоля” відмічав щось на планшеті, а “Зірка” (Надійка), схиливши голову мені на плече, плакала, наче мала дитина. Пообідавши і трохи відпочивши, вирушили в дорогу, щоб далі виконувати свої обов’язки. Ми вже знали, що метою ворожої “експедиції” було пограбування Олександрівки, але зустріч з нами їх налякала: подумали, що в лісі стоїть УПА. До наших розповідей про цей випадок люди ставились скептично, з недовір’ям, але знайшлися свідки, що було саме так. Я особисто підтверджував і підтверджую, що без волі Божої навіть волосок не впаде людині з голови, і це проявилось в наочному факті.

Гітлерівський “дранг нах остен” було спинено. Німецькі війська відступали. В листопаді 1943 року довелося мені знову відвідати село Тушебин, але підпільної лікарні там уже не було — її передислоковано в безпечніше місце. Залишився один лікар та кілька медичних сестер — для обслуговування місцевого населення. Із задоволенням констатував, що хоч який був важкий час для населення і підпілля, але між ними був міцний зв’язок взаємодопомоги і взаєморозуміння, що й стало фактором, який давав можливість боротись проти двох ворожих імперій.

З наближенням фронту та регулярних німецьких і совітських військ почули про пересування партизанських з’єднань Ковпака і Федорова. Пригадується перша неділя грудня 1943 року. В селі Перемилівка відбувався концерт аматорського хору з Св.-Покровської церкви с. Малі Дорогостаї під керуванням прославленого диригента Бурбела. Виконувались церковні твори різних композиторів, а пізніше українські народні і також повстанські пісні. Великий зал був переповнений, незважаючи на дуже тривожний час. А дорогою повз школу сумирно

рухались так звані “народні месники” — якийсь загін совітських партизанів. Нам уже було відомо: при зустрічі з нашими заставами “червоні” домовлялись, обіцяючи спокійно пройти наші терени без грабування та мародерства, бо в них було антинімецьке завдання. Рішення нашого командування у таких випадках часто були позитивні, і їх пропускали. Я стояв біля школи, дивився на них і думав: скільки поміж ними є наших людей, збитих з толку брехливою сталінською пропагандою. Чи є в їхніх душах вогник національної свідомості, національної гордості? Мабуть, таки нема, тому готові з рідної матері здіяти останню сорочку...

Бували й сутички між совітськими “визволителями” та відділами УПА, коли вони порушували при переходах норми домовленостей.

І ось нашу територію зайняли совітські війська. Прийшли ті самі “хазяї”, що й у 1939 році. Ми вже знали: колективне господарювання без особистої власності — то постійне розкрадання народного добра, руйнування культури, безбожжя, доноси, наклепи... Районний провід почав працювати, використовуючи нові підпільні зв'язки. Адже почалася активізація і явних, і прихованих чекістських структур. Створювались так звані “винищувальні батальйони”. Мобілізували підлітків, давали їм зброю, аби виростити яничарів і їх руками чинити свої чорні справи. Вищезгадані батальйони під керівництвом і з найактивнішою участю КДБ мали завдання вишукувати, провокувати чесних людей, патріотів України і, пришивши їм антидержавну діяльність, поповнити концтабори дармовою робочою силою. Почалося полювання на людей, заплідозрюваних у зв'язках з ОУН та УПА.

Браховуючи ці умови, мені довелося часто міняти місце свого перебування. Я не раз із своїми хлопцями відходив за річку Горинь. Стосунки з населенням були дружні, воно розуміло нашу боротьбу із займанцями — ворогами всіх мастей. Час від часу ми вертались у свій район. Якраз тоді почалося створення колгоспів — форми підневільної праці. На агітацію виділялися великі кошти, вишукувались і вербувались люди, здатні на злочинну діяльність.

15 лютого 1944 року в селі Тушебин перебував курінь “Гонти”. Знайшовся мерзенний запроданець, який малопомітними стежками привів сюди великі сили МВС, що оточили село з трьох сторін і несподівано відкрили вогонь. Зав'язався важкий бій. Щоб урятувати село від знищення, командування куреня вирішило відступити. Кінна сотня “Жука” відчайдушним маневром не дала змоги військам МВС заволодіти лісом, що впритул підходив до села. Курінь організовано відступав через урочище Маловиця в напрямку села Новостав і далі до річки Горинь. В тому бою смертю хоробрих впало дванадцять повстанців. Між ними був член ОУН з Перемишлівки Анатолій Андрухів, псевдо “Гриб”, а також жителі Тушебина “Моряк”, “Тополя” та інші. Як доповіли на другий день зв'язкові, було вбито 39 нападників. Курінного “Гонту” за послаблення

пильності перевели в рядові стрільці. Пам'ятаю слова, сказані тоді: “Для успіху справи треба бути не тільки сміливим командиром, але ще й відмінним стратегом”.

Часто траплялись трагічні випадки. Ось один з них — найболючіший після розстрілу мого батька. Мій побратим Ананій Потапчук (“Недоля”), а також Сацюк з-під Дубна (“Шуляк”) були оточені загоном МВС у Каролінському лісі (назва від польської колонії Каролінка). Хлопці прийняли надто нерівний бій, і, вистрілявши всі набой, підірвали себе гранатами.

*Січуть кулемети, гуркоче літак —
Останні хвилини приносять.
В бою не здаються “Недоля” й “Шуляк”
І ласки в чекістів не просять!*

Це була справді героїчна смерть: хлопці поклали свої буйні голови на вівтар своєї Батьківщини — України.

На той час, мабуть, у районному проводі хтось продався чекістам за юдині срібняки. Адже оточення місця перебування провідника ОУН у районі “Явора” та його дружини — стенографістки і друкарки “Рути” — не назвеш випадковим. Вони теж покінчили з собою, але ворогам не здались.

Невдовзі стягнуті з усього району чекісти, “стрибки”, мобілізовані партійці оточили й нашу групу з 80 чоловік. Це сталося в колонії Владиславівка біля Ужинецького лісу, де ми підночувували. Довелось з'ясувати ситуацію, в якій опинились. Я з Михайлом (псевдо “Тихий”) — інструктором ідеологічного вишколу — поїхали верхи в протилежну від лісу сторону до косаревських хуторів. З останньої хати назустріч нам вийшла схвильована бліда молодиця і шепнула: “Вони там!..” Не більше десятка метрів від хати пролягала глибока дорога. Вся вона була заповнена нашими ворогами, які сюди прибували з машин, що стояли на шосейці Млинів — Рівне. Через кілька хвилин ми були вже в нашому штабі, очолюваному легендарним “Вихором”. Вирішили: іти широким фронтом без скупчення на ту дорогу, на якій залягли вороги. Водночас зі сторони Косарева з'явилися якісь вершники. Нападники, мабуть, цього не чекали, бо, вистріливши кілька разів у нашу сторону, чимдуж побігли на шосе до своїх машин. Повернувши назад під Ужинецький ліс, я знову з Михайлом (“Тихим”) верхи заглибилися у гущавину. Проминули нашу кулеметну заставу і поїхали ледь помітною стежиною туди, де мала бути велика добре знана нам галявина. Коли виїхали до неї, то здивувались: на ній побачили п'ять чи шість осідланих коней. Почулося іржання і в ту мить пролунав чийсь дикий голос: “За родину, за Сталина!”. Ми миттю зіскочили з коней і залягли за деревами. Аж тоді хтось скомандував: “Огонь!” Затуркотіли автомати, застрочив наш постовий станкач... Ворожа засідка не витримала

і втекла в напрямку Млинова. Їхні коні ми підбрали, як і загублені кашкети. Повернулись у Владиславівку. Люди приймали нас радо, запрошували до своїх домівок, пригощали всім, що Бог послав. Увечері відходили своїми маршрутами.

Тимчасом брехлива преса всіма способами старалась очорнити наш визвольний рух, називаючи нас німецькими прислужниками, що ми грабуємо, вбиваємо. Одне слово, нам приписували усе те нелюдське, зв'язче, чим самі займались під нашою маркою. Звичайно, люди правду знали, але, затуркані, зацьковані так званими активістами, мусили мовчати, щоб уникнути в'язниць і заслань.

З основною групою я не пішов. Мене і трьох моїх друзів чекала інша дорога — в колонію Олександрівку, щоб відтіль на другу добу відійти за Горинь. В Олександрівці на світанку нас повідомили, що з колонії Богушівка підступає сюди якась військова частина. Щоб не накликати на господарів біди, вирішили перейти через горбок та розташуватись у молодій густій посадці, яка з'єднувалася з лісовим урочищем "Помірки". Домовились, що вранці дівчата принесуть туди нам їжу. Вечері мали йти згідно із завданням. Уже розвиднялося, коли підходили до посадочної гущавини. Було тихо-спокійно. Знайшовши зручне місце, полягали спати, і я заснув. Сонце стояло вже досить високо, як мене розбудили. З трьох сторін нас обступили війська МВС. Почулась команда: "Одновременно с севера и юга движемся друг к другу и сходимся в центре посадки! Отделение со стороны поселка, стоят на месте!" Такого нашестя, правду кажучи, я не чекав. Це знов була акція, спрямована чиеюсь ворожою рукою. Часу на роздуми не мали, бо вчулась команда "Вперед!" Зашелестіли кущі, дзенькнула зброя. На нас зліва і справа рухались дві ворожі лінії, які мали завдання зійтись там, де розташовувались ми. Найсприятливішою була одна можливість — пробиватися на Помірківський більший ліс. Ми дали черги з автоматів. Хтось крикнув: "Ложись!" Використовуючи цю мить, ми кинулись у напрямку більшого лісу і побігли в сторону Мошківських хуторів. Погоні за нами не чулося. Я сказав хлопцям бігти на косаревські поля, а сам метнувся на північ, щоб з'ясувати, що робиться в долині, де йшла дорога під ліском Козіроги, яка з'єднувала Олександрівку з хуторами Перемилівки. Вся долина була заповнена військами. Я кинувся за своїми, але і та сторона була вже обставлена... Щосили побіг до Мошківських хуторів. На краю лісової смуги зупинився і те, що побачив, мене приголомшило: і в цій долині ланцюжком на "Помірки" рухалося військо! Знову на роздуми часу не мав. Переді мною за кільканадцять метрів росла досить велика латка жита. Оббивши свій автомат піджаком, замаскував його добре у хащах, а сам з короткою зброєю в кишнях, розпустивши білу сорочку, помаленьку підходив до жита. Обдивившись навкруги, нічого підозрілого не побачив. Обережно пробирався до середини тієї житньої латки. Там заліг у борозну,

поклавши біля себе пістолет і гранати. Пострілів зі сторони, куди побігли мої друзі, не чулося і я подумав, що їм усе-таки вдалося завчасно заховатись у розлогих масивах збіжжя. Сонце піднялося ввись, на небі — ні хмаринки. Спекса, спрага, трагічність становища гнітюче діяли на моє самопочування. Тим часом військо понад житом проходило в ліс, де, на їх думку, перебували повстанці. Минула година, друга, а з лісу ніхто не з'являвся. Дрімала в холодку варта, залишена з цієї сторони. Сонце почало схилитись на захід, коли вчувся гомін військових, які поверталися назад після детального обшукування лісу. Мабуть, надійшов наказ, щоб військо розташувалося на довгий відпочинок. Чув, як командири розмовляли між собою: "Никуда они не денутся. Будем ждять ночь, а завтра они будут наши".

Одне мене радувало: друзі, безперечно, врятувалися. З недалекої хатини жінка вигнала пасти корову. Її запитали, чи не бачила вона тут озброєних людей. "Бачила, — відповіла жінка, — але давно, ще в минулому році при німцях". Вишиваючи рушник, вона не помітила, що корова пішла в жито і вже майже доходила до мене, коли молодиця кинулась її завертати. Помітила мене і сплотніла, але швидко вигнала корову і загортала повалене колосся, приговорюючи: "Ох, скільки ти наробила мені шкоди!" Потім долетіли до мене слова її молитви: "Спаси, Боже, людей Твоїх..."

Сонце заходило. Спекса перестала дошкуляти. Весь час не переставав молитись, сподіваючись на Божу допомогу. Хоч настав довгожданний вечір, але місяць-повня яскраво освітлював місце, де я ховався. Чекав чуда, і воно через кілька годин сталося: на небі з'явилася темна хмарина — моя рятувальниця, послана, як я думаю, вищою силою. Коли місяць був нею закритий, я по-пластунськи поповз униз. Вчувся голос вартового: "Пантелей! Там что-то шелестит, слышишь?" Другий солдат сказав: "Да ничего там, Кузя, нет — это заяц". Відповзши досить далеко, вже бігцем кинувся на зустріч з друзями. На другий день, забравши сховану зброю та одяг, увечері попрямували через Козігори в потрібному нам напрямку. В безпечному місці подолали Горинь і опинились у Суську. Там була можливість трохи відпочити. Завдання: реорганізувати підпільну роботу.

Від Надійки одержав вісточку, що перебуває в своєму районі, здоров'я поліпшується. Пішов би, хоч далеко, її відвідати, згадати про те, що вже минуло, про те, що може ще бути, але проблеми нашого тернистого життя вирішувала, крім нас, ще й наша доля...

Прибув з Тушебина Григорій ("Вовк"), син місцевого лісника, статний, героїчної вдачі, дуже веселий хлопець. Це був мій друг, душа всього нашого багатостраждального підпілля. Увечері вп'ятьох вирушили на Митків, що розташований недалеко від річки. Праворуч за горбком була залізнична станція Оржів. Зайшовши до надійного господаря, довідалися про те, що цілком перекреслювало наші плани: намічалась велика облава, в недалеких селах скупчувались війська МВС, але в яку сторону буде

спрямована акція, поки що невідомо. “До мене має прийти мій швагер з Решуцька і про все розповість, — сказав господар. — Раджу: побудьте у мене і про все довідаєтесь”. Раненько прийшов той чоловік, про якого говорив господар, з дуже поганою звісткою: зі сходу насувається велика облава, яка охопить Мар’янівку, Пеньків, Суськ, Митків та інші села.

Помолившись, поснідали. Довгу зброю заховали в запропоноване господарем місце, а коротку розмістили під піджаками і, попрощавшись із добрими людьми, пішли на Оржів, бо іншої дороги в нас не було. Вийшовши на горбок, зрозуміли, що опинились у майже безвихідному становищі: залізнична станція була запружена військами МВС, село Оржів теж зайняте “визволителями”. Я глянув на “Вовка”. Він завжди в найважчих ситуаціях мав звичку усміхатись. Так було й на цей раз. Відповів йому тим самим, що значило: твердо віримо в провидіння, яке поведе нас правильною дорогою. І пішли ми відкрито до Горині, що внизу повертала праворуч, майже торкаючись сільських клунь. Підійшовши до річки з навислими над нею крилатими вербами, зупинились. У річці купалося багато підлітків, бо день був теплий і сонячний. Ми стояли, не знаючи, що далі робити. До нас підплив великий човен, на якому сиділо двоє малих хлопчаків. Коли підпливли ближче, я їх упізнав: це були ті самі хлопчаки, які не раз мене перевозили в цьому місці ще за часів німецької окупації. Ми всі сіли в човен і попливли попід вербами. Незабаром перепливали річку, зійшли на берег і зупинились біля однієї повітки. На пеньку сиділа молоденька дівчина і щось вишивала. Побачивши нас, встала і, кивнувши нам головою, повела в повітку. Через кілька хвилин прийшла господиня, нам добре знайома. Її чоловіка мобілізували на фронт, а вона з трьома дітьми залишилась на хазяйстві. Привітавшись, сказала: “Зараз прийде дочка, принесе обід, а потім покажу вам місце відпочинку”. Облава, від якої ми врятувались, дійшла майже до річки і, побачивши, що село і залізнична станція зайняті військами, подалась на північ. Увечері прийшов наш хлопець, місцевий зв’язковий, і знаними лише йому стежками без перешкод перевів нас на іншу сторону залізниці. Далі ми вже пішли самі... Я вже тоді захоплювався активною діяльністю наших людей, які в часи страшних імперських режимів, ризикуючи своїм життям, повсюдно допомагали нам у боротьбі за волю, незалежність України.

*Не за гроші, не за славу
У тяжку годину
Ви змагались за Державу,
За матірь України!*

З Демидівського району, в якому перебували вісім днів, я з Григорієм повернувся в Млинівський. Через Хорупань, Аршичин, Озлів, Ужинецький ліс дістались аж перед ранком на Мошківський хутір під тим

самим лісом, у якому ледь на потрапили у руки карателів. Уранці 20 вересня до нас приєдналась група наших людей, які мусили уникати зіткнення з великими силами МВС. Влаштувались на відпочинок і чекали вистового з інформацією про акції, задумані МДБ. Вистовий прибіг наприкінці дня. “Ситуація дуже погана, — сказав він. — З заходу йде велика облава і треба негайно звідсіль відходити, бо не більше як за півгодини вона буде тут”. Людей усіх було близько п’ятдесяти. Без командира. Ми з Григорієм запропонували їм свою допомогу, на яку вони з радістю погодились. Усі були озброєні. Отож вишикували їх, призначили чотового, ройових і швидко пішли через долину на Козігори. Це невеличка смуга лісу, що простяглась по горбу від заходу на схід і через півкілометра, не більше, від того місця, де ми зайшли в неї, впиралася в Перемилівський хутір з приблизно 20 господарствами, з дорогою посередині, що вела в бік Тушебинського лісу. Я і Гриць пішли з’ясувати ситуацію. Результати були дуже погані. З півдня від Мошкова і Перемилівки на відстані 500 метрів рухався прямо на нас довжелезний ланцюг совітських партизанів. З півночі від Довгошиїв — теж. Уся лінія Перемилівського хутора була зайнята частиною кіннотників, які, видно, не знали, що наша чота перебуває так близько від них, бо навіть не виставили з лісової смуги свою варту. А між нами, що опинилися в цій “мишоловці”, почалася гостра суперечка. Одні радили окопуватись і змагатись з не менш як двадцятьма тисячами добре озброєних нападників, а це привело б до загибелі. Інші радили вертатись на захід і пробиватись у напрямку на П’янські ліси біля села П’янне Острожецького району. Суперечка могла тривати довго, а час не чекав. Треба було діяти негайно і рішуче. Ми з “Вовком” переконали всіх, що єдиним шансом вийти з цієї ситуації є несподіваний наскок на хутір, захоплення там осідланих і прив’язаних до однієї конов’язі коней. Звідти ми могли верхи пробиватись на Тушебинський ліс. І ми рушили на хутір. Подвір’я першої від лісу хати було заповнене кінями аж на саму дорогу. Нашому кулеметникові наказали забігти від клуні і дати чергу понад кінями. Коні, зірвавшись із конов’язі, вибігли на дорогу. Наші люди миттєво опинились на них і помчали галопом під ворожими кулями. Проминули дорогу, що з’єднувала Перемилівку з колонією Річище, й опинились у знаному нам лісі. Тут була домівка Григорія — залишена тепер усіма, розвалена і така дорога для нього хата. Вказавши хлопцям напрямок, Гриць і я заїхали подивитись на неї. Гриць мовчки оглядав своє обійстя і по його мужньому обличчі котилась непрошена сльоза...

Після того званою Грицеві стежкою поїхали до Пітушкова. Приховавши добре сідла в глибокому урвиську, пішли в село і зайшли в зовсім убогу хатину, в якій жила жінка з малою дитиною. Її чоловіка забрали на якусь роботу, і вона мусила сама хазайнувати та доглядати дитину. Її батьки були в дружніх стосунках з батьками Григорія. Господиня зраділа нашому прибуттю: пригостила вечерею, розповідала про своє

важке життя. Потім завела нас на відпочинок у комору. В селі не було нічого загрозливого. Але хиже око зрадника помітило, як ми заходили в ту хатину.

Двері в комору були не на замок. І ось раптом знадвору постукали в хатні двері. Господиня відчинила і побачила непрошених гостей, які щільним кільцем обступили хату. Ми були вже на ногах. Я глянув на друга і побачив у його очах якусь несамовиту рішучість. Він чітко й коротко сказав: “Прощай, друже!” і блискавично, приставивши парабелум до скроні, вистрілив. Я підхопив його, падаючого, зі словами: “Що ти, друже, наробив?” Закривши йому очі, вихопив гранату... В цю мить почувлися за мною дитячий крик і жіночий плач. Миттю обернувшись, побачив господиню з дитиною на руках. За ними з націленими на нас пістолетами, автоматами стояли ті, що називали себе “визволителями”. Вирвати запобіжник з гранати — це була б, крім моєї, смерть і матері з дитиною. Зрозумівши ситуацію, кинув гранату на землю і підняв руки. Хтось ударив мене піхвою шаблі, розбивши голову. Коли в очах розвиднілось, то був уже на дворі. Руки мої зв'язали дротом, голову перев'язали якоюсь полотниною. Зі мною стояло десь до десятка селян — чоловіків та жінок. Усіх нас оточили верхівці і погнали дорогою до великого будинку, що виднівся в даліні. Я йшов попереду і мені діставалось найбільше від посіпак з нагаями. Під будинком, до якого пригнали, був просторий підвал, куди нас і запхали. Там уже сиділо багато людей: жінки, дівчата, чоловіки, хлопці-підлітки. Побачивши мене у військовому одязі, підійшла дівчина, принесла води, скинула з моєї голови брудну ганчірку і, промивши поранене місце, перев'язала чистою полотниною.

Того самого дня мене викликали і повели через подвір'я у будинок на слідство. У кімнаті за великим столиком сидів якийсь військовий — вусатий, але молодий ще лейтенант. На його запитання відповідав, не задумуючись: придумане прізвище, ім'я та по-батькові, уродженець міста Корець і т. д., нашу саперну частину розбомбили, тож мусив блукати з надією, що вдасться віднайти хоч які-будь сліди дивізії. Зголошуватись у військову комендатуру не мав бажання, бо знав, що мене чекає військовий трибунал. Симпатичний лейтенант несподівано запитав, чи пішов би я в його взвод, бо йому дуже потрібні сапери. Я погодився, радіючи, що була б реальна можливість вирватись на волю. Прийшов солдат і відвів мене в той самий підвал. На другий день 21 вересня знову прийшли за мною і повели в ту саму кімнату. Лейтенанта там не було, а сидів якийсь партизанський командир. Біля нього стояв мій земляк-запроданець, їздовий з УПА. Уникаючи мого погляду, він розповідав усе, що знав про мене: що я з Косарева, бачив мене в лісі між вояками повстанської армії, що читав їм Шевченкові вірші... Після цього розмова зі мною пішла іншим руслом: стягнули ще добрі чоботи і штани, давши порвані галоші та подірвані штани. Зеленого піджака не взяли, бо був у крові з розбитої

голови. Посадили на підводу, зв'язавши руки дротом, а потім, коли підїхала верхи охорона, повезли в напрямку Млинова. Перед самим містечком підводу затримала застава МВС. Солдати підбігли до мене, лаялись, прикладали стволи гвинтівок то до скроні, то до лоба, імітуючи таким чином розстріл. Через хвилин двадцять наша підвода підїхала до приміщення КПЗ. Привели в канцелярію, там здали під розписку. Посадили в темну камеру. Опинився сам на сам та з лавчиною на трьох ніжках. Догадувався, що в цій установі все знали: хто я, що був весь час у підпіллі. А потім виявилось, що знали навіть про мою діяльність довоєнного періоду. Знали все і про родину. Вранці завели в якесь канцелярське відомство для офіційного запису в реєстр арештованих. Звідтіл відвели в загальну камеру. Було там чоловік з п'ятнадцять, переважно прості селяни. Після обіду під сильною охороною повели на верхній поверх. У невеличкій кімнаті за столом сидів у військовій формі чоловігя, який назвав себе моїм слідчим. На запитання, чому пішов у підпілля, я сказав, що після розстрілу мого батька фашистами іншого виходу в мене не було, тому зайняв антифашистську позицію. Слідчий мав прізвище Гусьол. Його одноманітні допити закінчувались так: "Ты молод, твоя жизнь впереди, и если не скажешь всех данных о явочных квартирах, то придется намотать тебе срок..."

Невдовзі мною зацікавився сам начальник Млинівського КПЗ Соц. Це був цинік, який насолоджувався катуванням людей. Про нього оповідали в камері, що вчорашньої ночі він викликав до себе фельдшера Білоуса і той помер від катувань. І от через кілька днів під посиленою охороною вели мене ввечері до нього. З підвалу на другий поверх. Два охоронці взяли під руки, третій ішов ззаду, вперши дуло гвинтівки між плечі, а четвертий — спереду. Завели в кімнату, де я побачив того, хто наводив жах на всіх. Колючий погляд його напівбожевільних очей змірював мене досить довго з ніг до голови. Потім він раптом піднявся з-за столу і почав: чому я пішов у бандерівську банду, а не в червоні партизани. Я сказав, що після розстрілу батька пішов у підпілля, а там червоних партизанів не було, лише українські повстанці. Ставши переді мною, він по-звірячому закричав:

— Де "Вихор"?!

— Не знаю, — відповів я. — З ним разом не ходив.

— Брешеш, сволото! — вигукнув Соц.

— Якщо знаєте, то навіщо питаєте? — сказав я.

Він штовхнув крісло ногою і прошипів:

— Я з тобою завтра інакше поговорю!

Коли в камері розповів, де був і в кого, всі попустили голови. Цілим від того ката ніхто не виходив...

Після відбою довго не спалось. Уранці все думав про наступну зустріч. Минуло кілька годин, але ніхто не приходив за мною і ніхто нікого не викликав. Через деякий час крізь розбиту шибку у віконці почулися звуки

похоронного маршу. Когось ховали. Аж в обідню пору довідалися про те, що сталося. Чекісти Млинівського і Дубенського районів, знову ж таки за доносом якогось конфідента, влаштували облаву на повстанців біля сіл Радів і Кораблище. З того бою лише в Млинів привезли півтора десятка вбитих чекістів. Між ними був мій слідчий Соц.

Тепер мною займався Забалуев. Людина дуже нервова, але в стосунках із затриманими досить поміркована. На його запитання, чому я не використав можливість вийти з підпілля після німецької окупації і здатися совітським органам, я сказав: “Було відомо: тих повстанців, які так зробили, все одно відправляли в концтабори”. Він відповів, що були й такі випадки, але це залежало від слідчих, які займалися тими людьми. Я його запитав, який “строк” дадуть мені... Він спокійно відповів, що років з п'ять.

У камері на нарах довго роздумував над подіями, що були пов'язані із загибеллю людожера Соца. І знову прийшов до переконання: “Без Бога ні до порога”.

Через кілька днів за мною прийшли охоронці і знову завели в ту саму темну без вікон камеру. Сівши на поламаних лавчину, довго думав, що то за маневр і чим викликаний. Праворуч за стіною чулись якісь жіночі голоси. Приклавши до стіни вухо, виразно почув окремі слова: “Його привели сьогодні вдосвіта пораненого”. Я почав обмацувати простінок із цегляної кладки і в одному місці натрапив на цеглину, яка виїмалась. Постукав... Дівчата принишкли. Постукав ще раз. Почувся голос: “Хто там?” Так я познайомився із своїми сусідками. Це були млинівські дівчата, які знали мене, а я їх. Вони мене нагодували, бо мали домашні харчі. А потім розповіли, що недавно привели сюди пораненого в ногу якогось повстанця. Хто він і як його звати — не знали. Ця звістка мене дуже стривожила, бо, можливо, могла вплинути на розслідування моєї справи. Забалуев не викликав мене вже третій день. У моїй голові засіла думка, що це мало якийсь зв'язок з новопривезеним.

І ось заскреготав ключ в іржавому замку, відчинились двері. Мене вивели із сирого, смердючого підвалу. Помітив посилену охорону. Завели в кабінет до слідчого. Забалуев подивився на мене так, ніби побачив уперше. Допит почався з початку: я говорив про негативне ставлення моєї родини до фашистів, про те, що якийсь зрадник навів каральний загін гестапо і польської поліції, про розстріл батька, перехід у підпілля, зв'язок з повстанцями. Сказав, що після приходу совітських військ вважав за недоцільне являтися до органів КДБ та просити прощення за те, що воював з німецькими окупантами; все одно опинився б, згідно з практикою цих органів, за ґратами. Слідчий усе записував у свій блокнот. Пізніше натиснув кнопку виклику. Відчинились двері, і зайшов, спираючись на палицю, отой самий із Краснодару, якого прийняли в районну мережу військовиком, надавши псевдо “Азот”. Його посадили напроти мене. Я дивився йому прямо в очі: в них були розгубленість,

страх... То виймав з пачки цигарку, то знову запихав її туди ж. Слідчий запитав його, показуючи на мене: “Хто це такий і що ти про нього знаєш?” Глухим голосом “Азот” почав говорити, хто я, з якого села, одне слово, все те, що я і сам тут говорив. Якщо на цьому закінчиться, подумалось мені, то буде досить непогано. Але дарма... “Азот” повідомив, що я був комендантом військової розвідки Млинівського району, членом ОУН, виступав на вечорах з антисовітськими інформаціями, співав багато повстанських пісень проти сталінського імперіалізму. Розповів також, що я в родинних зв'язках з легендарним “Вихором” — Василем Кавецьким із села Ставище Острозького району, бо його дружиною була моя рідна сестра Наталка. Повідомив навіть і про ту облаву в колонії Владиславівка, яка завершилася втечею нападників; що я привів з лісу осідлані коні та приніс погублені кашкети втікачів...

Виявилось, що, крім цього запроданця, був ще один, скритний — рідний брат мого друга-героя “Недолі” Петро Потапчук, псевдо “Голуб”. На очну ставку зі мною цього не привели, але його доноси були тотожними з доносами “Азота”. Він, як я довідався, після прибуття з ув'язнення, таємно з'їжджався верхи під Ужинецьким лісом з моїм слідчим Забалуєвим. Був зафіксований нашою службою СБ та засуджений військовим трибуналом до розстрілу. А про “Азота” мені розповіли таке. Група повстанців удосвіта проходила на Хорупань, щоб вийти, як то кажуть, “з гри”. “Азот” почав утікати в сторону Млинова і був поранений ними у ногу. Але йому пощастило втекти і незабаром він опинився в Млинівському КПЗ. Почалися поїздки чекістів із зрадником по селах: викривалися явочні квартири, розшифровувалися назви сіл, осередків у районі. Все, що про кого знав, “Азот” продавав заради обіцяної волі та матеріального забезпечення.

Тим часом слідство тривало. Чекістам дуже хотілось довідатись про мої зв'язки з надрайоном, спіймати “Вихора”, який, видно, добре-таки дався їм взнаки, тому що обіцяли мені “волю”, “свободу”, як виведу їх на його слід. Приїжджали до мене слідчі навіть з Києва: розмовляли зі мною чистою українською мовою, їх дуже цікавило, хто і як спіймав під лісом у чеському хазяйстві Кучерів недалеко від Млинова полковника “Смершу” і його двох співпрацівників, яких наші хлопці забрали разом з машиною і повезли в невідомому напрямку.

Загальна камера, в якій я перебував після поїздок по селах юди “Азота”, була переповнена. Сиділи знайомі люди з Божкевич, батько Михайла (“Тихого”). Його взяли з метою, щоб видав місце перебування сина, а через кілька днів відпустили. Навіть коридор був переповнений людьми. Бачив тут знайомих селян та робітників, викликаних сюди на “профілактику”, як казали виконавці сталінсько-беріївського пекельного режиму. До мене в слідчу кімнату приводили досить багато людей. Питалися, чи вони знають мене, а я їх. Приводили і тих дівчат, з якими я розмовляв через стіну в

темній камері — Валю і Надю, “пришиваючи” їм зв’язок з підпіллям.

Моя слідча справа могла б бути вже давно завершена, якби не провокатори “Азот” та “Голуб”. А через них просидів до грудня. Місцева преса писала багато брехні, нібито я з “Вихором”-Кавецьким у Владиславівці топтали місцевих дітей кіньми... А то розпускали небилиці, що не “Азот”, а я їжджу по району, викриваючи зв’язки та криївки. Але люди знали хто є хто...

КАТОРЖАНСЬКЕ ПЕКЛО

Слідство врешті було закінчене. Морозяного, вітряного грудневого дня під посиленою вартою посадили мене без будь-якої теплішої одежі на відкриту вантажну машину, яка рушила в напрямку на Дубно. На повороті однієї з вулиць дівчата Валя Оснецька і Надія Приступа кинули мені на машину рядно домашньої роботи, яке мене справді урятувало від задубіння. Вїхали у місто, зупинилися і повели під конвоем на Сурмичі до в’язниці. Це був чотириповерховий великий, понурий будинок, що впирався правого стороною від входу в малопрхідну, багнисту місцевість, покриту очеретом. Завели в приймальний зал. Моє гарне рядно, що врятувало мене від лютого холоду, зникло... Обличчями до стін коридору стояли люди з руками назад. Мені руки розв’язали і поставили так само... Посередині проходжувався вартовий — не слов’янської національності, з неприємним виразом обличчя. Він підходив до в’язнів, починаючи від першого від дверей, і питався: “За что попал?” Були відповіді різні: відмовився від податків, бо не було чим платити. За таку відповідь одержував розмашистий удар по шиї чи по голові. Інший казав, що давав повстанцям харчі, — знову удар. Ця нелюдська процедура наближалась до мене, а я був останнім. “За что попал? — це вже він запитав мене.

— За вбивство, — відповів я чітко. “Ух, бандит!” — вигукнув він і пішов геть від мене.

Прийшов корпусний з іншим “начальством” і почали сортувати, кого в яку камеру. Мене вкинули в камеру на третьому поверсі. Це була велика камера з козирками на вікнах, переповнена вщерть людьми, які сиділи або лежали на голій долівці. Ліворуч неподалік дверей стояла велика параша, до якої і відправив мене старший камери. Але на тому місці недовго затримався, бо мене впізнали хлопчики-малолітки з Ужинця Семенюк і Зубко. Не минуло і кількох хвилин, як мене забрали в центр камери. Там були застелені рядна, а зимова одежа, хто мав, була замість подушок. Там познайомили з молодим, років тридцяти, добродієм без правої руки по саме плече: це був сотенний Іван Присяжнюк з Крем’янецьчини. В бою з

військами МВС йому шрапнеллю відірвало руку і його, пораненого, забрали в "органи". Дізнався від нього, що одружений, мав жінку зі східних областей України, вона прислала йому передачі. Іван детально все оглядав і завжди знаходив у щіліні якогось сухаря писульку на цигарковому папері. В ній дружина повідомляла про те, що найбільше хотів знати її чоловік. Передача розділялась на всіх в'язнів порівну.

Деколи нас виводили на двадцятихвилинну прогулянку на плац, огорожений високим, густим частоколом, на верху з колючим дротом, з охоронцем на вишці. Наказувалось мовчки, з руками назад, ходити довкола. Хоч була зима морозяна, при ходінні земля під нами хиталася. Там лежали наші браття і сестри, постріляні в 1941-му році чекістами. Одного дня я йшов у першій п'ятірці нашої колоні. Почулась команда: "Стать!" Ми зупинились, а вартовий з вишки, показуючи на мене рукою, сказав мені вийти три кроки вперед і ставати на коліна. Я його запитав, чого я маю виходити і ставати на коліна.

— Ти під час ходьби розмовляв. Отож негайно ставай на коліна!

— Я ходив згідно з регламентом і на коліна не стану!

— Не станеш?

— Не стану!

Пізніше в камері мені розповіли: прізвище його Костриця, родом з глибокого Полісся, в нього є брат, такий самий кат, — жорстокий, без людської гідності. Перед вечором заскреготив ключ у замку. Мене викликали на вихід без речей. Привели в туалет. Там стояла досить масивна урна в кутку. Інтуїтивно відчував щось недобре. У ту ж саме хвилину відчинилися двері і на мене накинулись три в'язничні дозорці. Почали мене бити ногами, хпати за чуприну, намагаючись звалити на заасфальтовану долівку. Знав: якщо це їм вдасться, то відіб'ють легені чи печінку. Це додало мені сили. Звільнившись від них прийомами самбо, схопив побачену раніше мною урну, підняв над собою і став у кут туалету. Напасники дещо розгубились, та скоро кинулись до швабр. У цю саме хвилину відчинилися двері і поріг туалету переступила санітарна комісія: жінка-лікар, медсестра, секретарка начальника в'язниці і він сам... Лікарка, повернувшись до головного, запитала: "Що це у вас тут діється?" Начальник, глянувши, все зрозумів: "Геть звідсіль!" Коли охоронці вибігли, то я розповів, що зі мною трапилось. Медсестра і секретарка позаписували все. Начальник викликав корпусного, щоб завів мене в камеру. І ось я вже між своїми, хоч і з синяками на руках та ногах, але задоволений, що так усе закінчилось. Моє задоволення було коротким. Після вечірнього відбою, як полягали спати, відчинилися двері і корпусний начальник покликав мене на вихід. У одній білизні повели в другий кінець в'язниці. Там було приміщення з багатьма дверима. Одні з них відчинили і запахли мене в якусь камеру. Це була холодна "каюта" метрів два на два. Долівка, залита водою, була крижаною. На стінах — іній! Ніяких

стілчиків. Босі ноги прилипали до льоду. Мусив кальсони дещо опускати, щоб на них стояти. Відірвав рукави від сорочки і зробив з них шкарпетки, які трохи огрівали і давали змогу пересуватись, бо інакше можна було замерзнути. Коли дуже втомлювався від постійного напружливого руху, то сідав на лід, міняючи то праве, то ліве стегно, і знов вставав, щоб кружляти то вліво, то вправо. Так минула перша ніч. Зашаруділо за дверима, і через хвилину відкрилось невеличке віконце, через яке було видно охоронця і жінку, яка наливала в бляшанку баланду. Коли вона побачила, що я в сорочці без рукавів, то замість одного черпака налила другого і, подаючи мені, сказала: "Ввечері "... Але ні ввечері, ні вранці на другий день її не було. Їжу, точніше баланду без хліба, роздавали зовсім інші люди, байдужі до тих, які сиділи в карцерах. На третій день з'явилися ті самі. Вартовий дивився, чи хто не йде, а дівчина чи жінка подавала мені, крім юшки, ще й досить хліба. Пізніше вартовий витягнув з-під шинелі стареньку тілогрійку і швидко просунув у мою "каюту"-карцер. Перший раз за три доби я зміг трохи заснути і відпочити. На п'яту добу ввечері прийшов за мною корпусний, який завідував усіма чотирма поверхами в'язниці, і відвів мене в камеру. Всі присутні охнули, побачивши мене в такому вигляді з червоними очима, із синцями, в сорочці без рукавів з онучами на ногах. Саме в цей час у нашому районі пішла по селах чутка, що я загинув у дубенській тюрмі...

Жінки із сусідньої камери зв'язалися з нами азбукою "морзе" і повідомили: в'язничні дозорці брати Костриці та інші їздили в Кривуху у ліс по дрова, там попали під обстріл повстанців і ніхто з них назад не повернувся. Час ішов, зима минала. Ужинецьких малоліток Зубка та Семенюка звільняли. Семенюк подивився на мої порвані галоші, подарував мені добрі жовті черевики, а Микола Зубко — свою сорочку. Щиро їм дякував і радів, що вони вириваються з цього бастиону наруги та смерті.

Розпочинав свою "роботу" військовий трибунал. Щодня викликали в'язнів на "суд", імітуючи справедливість та послідовність діючих законів. 23 березня викликали й мене з речами на вихід. Попрощавшись із друзями і побажавши їм швидкого звільнення та повернення додому, пішов за охоронцями, які завели мене під якісь масивні двері. Один з них пішов у середину і зараз же вийшов, сказавши мені: "Заходи!" Переступивши поріг, опинився перед совітським військовим трибуналом. За столом у м'яких фотелях сиділо троє церберів — два чоловіки і одна розмальована жінка. Їх завданням було зачитати статтю карного кодексу 54^а-54^б і, стоячи, сказати: згідно з вищезгаданими статтями ви одержуєте міру покарання — двадцять років каторжних робіт та позбавлення громадянських прав на 5 років. Я не заплакав, а голосно засміявся. Жінка з "трійки" подивилась на мене здивовано і запитала: "Почему вы смеетесь?" Я відповів, що в боях з фашистами не був контуженим, а від їхнього вироку контузію одержав, ось

через це і почули мій сміх. За дверима мене чекали розводящі, які завели в камеру № 8 на нижньому поверсі.

Коли зайшов, почалися допитування знайомих і незнайомих друзів: скільки всучили? “Двадцять каторги і п’ять “по рогах”... — то значить на табірному жаргоні позбавлення громадянських прав на п’ять років. Зустрівся з хлопцями, яких знав ще до арешту, — Миколою Мудриком з Великих Дорогостаїв, Одемчуком Володимиром, Синюком Андрієм, Доманським Василем та іншими. Коли, куди і чим повезуть нас ніхто достеменно не міг знати, бо то була “державна таємниця”. Ця непевність погано діяла на наше самопочування. До того ще й трапилося в’язничне “ЧП”. Привезли нам обід. У бляшанках з баландою плавали порозварювані частини шурів. Зчинився загрозливий галас усієї в’язниці. Прибігло начальство в першу камеру. Їм показали, чим нас годують, і сказали, що оголошуємо забастовку, їсти не будемо! Надійшло розпорядження усе забрати. Через дві години привезли свіжий обід. Але і цього обіду я не міг їсти, хоч і був голодний, бо мій внутрішній протест проти тієї тічки шакалів на двох ногах, яка хазяйнувала на нашій рідній землі, був таким, що міг призвести до дій, які завели б мене в карцер, а, може, й до чогось гіршого...

Біля мене сидів Микола Мудрик, який пригостив мене з одержаної посылки домашніми харчами. Його веселі дотепи вплинули на мене, і я заснув.

Людей на етап збільшувалось. Ходили чутки, що за день-два нас поженуть на залізничний вокзал, повантажать та й повезуть у неznану далину. Кількість охорони подвоїлась. На побачення з рідними нікого не пускали... Справді, на третю добу нас побудили рано, як завжди. На сніданок дали “калорійну” баланду і почали виганяти на подвір’я з усім тим, що хто мав. Вишикували п’ятірками. Оточили посиленним конвоем з вівчарками і наказали рухатись по дорозі, що вела до залізничного вокзалу. То була величезна колона в’язнів. З обох сторін дороги стояло багато людей. Плач, сльози, прощальні слова рідних та близьких... Колона рухалась, ми йшли крок за кроком. Чекісти часто зупиняли і передивлялись, чи всі ряди заповнені. На залізничному вокзалі чекали на нас вагони-товарняки. Заповнивши майже весь вагон, заскакувала в нього спеціальна служба КДБ з палицями в руках, зганяла всіх в один бік, а потім за командою “Первый, второй!” переганяла в інший. Кожний мусив відчувти болючі удари сталінських посіпак. Завантаживши таким способом весь ешелон, подали вечерю: суху солону рибу і пайочку глевкого хліба. Нарешті вчувся сигнал відправки, і через хвилину ми вже їхали кудись у невідоме. Дехто сидів, дехто лежав на твердих грубих дошках, вслухаючись у стукіт коліс. Після моральної та фізичної напруги в’язні поснули. Я не спав і чув, як вони “відпочивали”. Одні стогнали крізь сон, інші розмовляли, когось кликали, хтось молився, а хтось проклинав. Боже, яка

поліфонія людської біди лише в одному вагоні! Яка жорстокість отої керуючої партійної номенклатури! Яке бузувірське ставлення до людини! Пригадалися з часів гімназії латинські слова: "Номо гоміні люпус ест" ("людина людині — вовк"). Минула ніч, поїзд зупинився. Заскреготали масивні двері. Знову почався традиційний совітський перелік ув'язнених з штовханням під ребра. Потім — обстукування підлоги, чи часом хтось не вітік. Сніданок — знову суха риба і хліб. Мучила спрага. На запит про воду відповіли, що її дадуть на наступній зупинці. А та зупинка була аж у Дніпропетровську. Вивантажили з вагонів, вишикували п'ятірками в колону, оточили конвоем з вівчарками і погнали через центр міста у в'язницю.

Розмістили в камерах на другому поверсі. Підлога була асфальтована. Ми домагалися води і гарячої страви. Начальник в'язниці щось пообіцяв. Принесли лише пайочку хліба, осоружну рибу і бачок води. Випили відразу, але її було недостатньо. Почали, стукаючи в двері, домагатись ще. Вартовий відчинив у дверях віконце і гаркнув: "Увечері". Зчинився рішучий галас-протест. Прийшов корпусний і погодився, щоб нам принесли питтєвої води. Але зміни в харчах не сталося. Полягали спати. Але було не до сну: стільки зі щілин повилазило блощиць, крилатих та безкрилих, що мусили цілу ніч від них відганятись. На третій день повели на вокзал та й повезли на Харків. На "границі" з Росією була досить довга стоянка: нас передавали документально під охорону іншого конвою. Викликали поіменно й питали про статтю, строк покарання і завантажували у свої вагони, якими й повезли на схід. Дивитися на світ Божий можна було лише через шпарки між дошками в стінах, бо віконечка були з козирками. Духота, безводдя, антисанітарія давалися взнаки. Підкрадалися інфекційні хвороби, від яких чимало людей відходили в небуття, шакалам та вовкам на поживу в безмежних просторах Сибіру, покритого хащами та височенною травою.

Дуже рідко доводилось бачити на обрії купол церкви, яку ще вандали двадцятого століття не встигли зруйнувати. Високим горбом їхали над озером Байкал. Переїжджали гірські масиви з різними за величиною тунелями, які довбалися сотнями років каторжанськими руками наших людей... Проїхали великі міста Новосибірськ, Красноярськ. Часом охорона виганяла нас з вагонів, щоб зробити детальні підрахунки, скільки за цей час перетнуло межу життя та скільки залишилось...

Хвороба мене не оминула: була температура більш за 40 градусів. Лежав, не маючи змоги підвестись. Друзі, мої земляки, Микола Мудрик та Володимир Одемчук, який нині живе, до речі, в Луцьку, допомагали мені чим могли та привели до мене медсестру. Вона серйозно взялася за мое лікування. Крім відповідних медикаментів, приносила хліб та молоко, що діставала на станціях під час довших зупинок. Температура унормувалася. Без її безкорисливої помочі не зміг би я перебороти важке захворювання.

Відчував, відчуваю і буду завжди відчувати безмежну вдячність до тієї дівчини чи жінки в білому халаті...

Чим далі на схід, тим убогішою ставала природа. Це вже був Хабаровський край. Проминули Хабаровськ — великий несимпатичний індустріальний центр і взяли курс на Владивосток. У це місто не заїжджали, а поїхали ліворуч в бухту Находка, у Ванінський порт. Через деякий час після сорока днів муки прибули в остаточне місце нашого вивантаження.

Після скрупульозної перевірки нас під посиленою охороною повели на узбережжя і там зупинились на так званий “відпочинок”. Перед нами відкрилась панорама неспокійного Охотського моря. Бовванів, мов привид, корабель “Дзержинский”. Переночували у брудних бараках, а раненько без сніданку повели нас на пірс. Там було велике начальство, яке ще раз перевіряло наші документи, — детальний “шмон”: борони Боже, щоб де гудзик не залишився або голка з ниткою чи якийсь ремінець для підперізування... Від пірса на палубу влаштували трап, по якому ми переходили в сирі, затхлі трюми, спеціально приготовлені для нашого контингенту. Там приземлялись на нічим не застелене дно, щоб хоч трохи відпочити. Принесли стандартний пайок, який мусили їсти, щоб вижити. Думалось: там, куди нас завезуть, будуть кращі умови для існування. Нарешті корабель імені ката Дзержинського взяв курс на Колиму зі столицею Магадан. Їхали чотири доби. Були вимушені стоянки під час штормового нахльостування. Хвилі гучно вдарилися в корабельний корпус. Мені страшно не було. Хотілося, щоб це чудовисько розлетілося на цурки і щоб морські хвилі поховали те все, що було знярядям насильства та повільної смерті.

На четверту добу прибули в Магаданський порт. Пірса тоді ще не було. Підвозили нас по мілководдю великими човнами. Вода була крижана, але досить прозора. На березі міста, розганяючи цікавих людей, які розмовляли українською мовою, нас погнали в так званий “перепускний пункт”. Був це величезний будинок. Нас загнали в порожній зал і наказали всі свої “шмотки” (одежу) скидати, не залишаючи при собі абсолютно нічого. То була “санобработка”. В другому залі, трохи меншому як попередній, нас голили та стригли. Займалися цією процедурою рецидивісти-кримінальники перед своїм звільненням. Першим їхнім запитанням було: “Блатных между вас нет?”. На табірному жаргоні то були так звані “суки”. Це такі, що були колись блатними або інакше сказати “ворами в законі” та й пішли на співпрацю з “псарней” — то значить з охороною концтаборів. Між ними та “ворами в законі” була смертельна ворожнеча. Ось такий дикий “контингент” почав нам голити голови й обличчя тупими бритвами. Після цього нас запустили в так звану “баню”: дерев’яний бачок води, без мила, “купання в прискореному темпі — стахановська робота”. Потім заходили ще в одну кімнату. Там нас одягали

за “всіма правилами”: білизна неодноразового строку вживання, костюми з найпростішого полотняного сірого матеріалу, з обов’язковою білою латкою на плечах для номера та літери; такі самі білі латки були на правій штанині і на безкозирці. Хоч травень був зі снігом, але теплішого одягу не видавали.

Після цього повели нас у головний штаб магаданського табірного управління. Там документально оформлювали карту вироку: наносили на неї відбиток усіх п’яти пальців з кожної руки. Був тут і маляр, який вимальовував на отих латках літеру і номер. На моїх латках красувалось “Г-125”. На кожну літеру вписувалось тисячу номерів. З таким тавром наружи нас запускали в зону тимчасового перебування. Там мусили чекати “купців” і машин, на яких нас збиралися везти в невідомому напрямку на той об’єкт, що мав стати для каторжан місцем постійного проживання і праці.

У цій зоні вперше зіткнулись “лоб у лоб” з кримінальним контингентом: “сук”, “безприделков”, “блатных” і т. д. Після одержання свого пайка вони виходили на “роботу”: вривалися до “мужичків” (так називали засуджених за нізащо) та відбирали у них їхню кровну пайку. Ті мовчали, а як хто протестував, до них застосовувалася груба фізична сила, часто “пір’їнки” (саморобні ножі). До нас вони, на щастя, не заходили, а казали: “Там бандьоры... Лучше с ними не связываться”.

Через добу приїхали машини, їх називали “даймони”, — залізні душоубки з одними дверима без вікон; було лише одне віконце від кабіни, де сидів конвой. Напихали повну машину... Під час руху по трасі так трясло, що, здавалося, все це придумано самим сатаною. Хоч я був фізично сильний та ще й мені допомагав спортсменський гарт, але й мені було дуже й дуже важко. Раптом почулося: “Хлопці! Биймо в стіни кулаками!”. І почалося гупання, що й врешті допомгло нам трохи: машина зупинилась. Відхилилось віконце: “Что у вас случилось?” Кажемо: “Людина вмирае!” Тоді відчинили двері. Всіх вигнали на трасу над прірвою — спеціально в тому місці, щоб не було можливості для втечі. Один з наших хлопців був ледь живий, ми йому допомогли вилізти з машини. Це дало нам змогу розтерти закладі руки й ноги та прийти трохи в себе. З того часу пригадується пісня, яку під час етапування чув від зеків (подаю в своєму перекладі українською мовою):

*Згадав я Ванінський порт,
Повний турбот і задуми,
Як йшли ми по трапу на борт
У холодні страхітливі трюми.
Нас хвороба морська поєднала в біді,
І горіло протесту багаття...
Лише часом в нічній темноті*

*Було чути від болю прокляття.
Будь проклята, страшна Колима!
Кращих слів для тебе немає:
Тут зійдеш мимоволі з ума,
Бо звідсіль ніхто не вертає!*

Ми їхали лівим берегом Колими, але відстань нашої траси до ріки була немалою. Проїхавши кілометрів п'ятсот від центру, наш караван зупинився на "обід". Поїли трохи вже не сухої, а червоної риби і пайку хліба, напилися студеної води зі струмочка, що збігав із сопки, та й поїхали в кінцеву точку тієї, як нам пізніше казали місцеві люди, "чудової планети":

*Коліма, Коліма,
Чудова планета!
Десять місяців зими...
Два місяці літа!*

Іхали цілу ніч. Нарешті зупинились. Уже зовсім розвиднілось, як ми стали на землю. Перед нами був розмитий водою місток, а за ним якесь поселення з більшими і меншими хатами, обкладеними товстими брилами торфу. Вікна маленькі з бляшаними (переважно) трубами замість коминів, з яких валив дим. Як виявилось, це не було місце нашого майбутнього постійного перебування, а селище тих, які після відбуття строку покарання залишилися тут на постійне прожиття. Тут були і такі, яких охопила золота лихоманка, — вони залишилися на деякий час із метою збагачення.

Нас вишикували у колону і повели поміж хатами на другу сторону селища із суворим наказом "Не розговаривать!". Обабіч бовваніли менші і більші сопки, покриті хвойним чагарником. У більш-менш рівних площинах виднілись бараки концтаборів. Пройшовши селище і ще кілька кілометрів, побачили великий "лагер", оточений зі всіх сторін сопками. Нас, десь із чотириста чоловік, привели під самі його ворота. Там уже чекало нове наше начальство: капітан чи то майор КДБ, його заступники, табірні наглядачі. Через прохідну почали пропускати в "лагер". Сам начальник зачитував прізвище, ім'я та по-батькові, а названий повинен був повідомити свою "статтю", строк покарання та позбавлення прав. За прохідною нас зупиняли і, відрахувавши сто душ у барак № 1, скомандували: "Заходи!" Довжелезний барак розділявся сіньми на дві половини — ліву та праву. В кожній стояли попід стінами двоярусні нари без матраців. Стеля місцями була без дощок, а через подертий дах сіявся сніг з дощем. Правда, при бараці була сушилка, в якій стояла велика бочка з-під пального, з трубою, що виводилась через дах на двір: тут по черзі грілися, сушилися. Я запитав наглядача, який зачиняв обидві половини бараку на замки, чому нема матраців, теплішого одягу, чому дірявий дах. А

той відповідь: “Іш чево захател, а ещо не работал”. Вікна були маленькі, заграговані, з побитими шибамі. Холод, протяг дратували всіх. На одних нарах надибали кусок фанери і, розламавши її на відповідні частинки, позакривали діри у вікнах. Я пішов у сушилку, знайшов там ще трохи дров. Способом тертя загорівся знайдений ще вдень клаптик вати. І ось під бочкою запалало полум'я, розливаючи через відчинені двері так необхідне нам тепло. Це допомогло заснути, хоч багатьом снівся один і той же сон: ми щось їмо і ніяк не можемо наїстись. О шостій ранку задзвонила рейка на “підйом”. Застукав у наші двері наглядач з наказом виносити парашу та шикуватись на сніданок у їдальню, що була в кінці табірної подвір'я. Помити руки ти вмитись не було як. Строем пішли, щоб з бляшаних мисок без ложок сьорбнути гарячої баланди і з'їсти маленький кусочок хліба. Після сніданку прийшов з начальством наряджик. Нас погуртували у різні бригади, переважно на підземні роботи: прохідників, кріпильників, відкатників, бурильників. Легша праця надавалася “сукам”.

Першого дня ми ще нічого не робили. Поїли мізерний обід — баланду з листком капусти, жменькою якоїсь крупи та 100 грамів хліба. На запитання, чому так погано харчують, була одна відповідь: “Будете работать — будете больше получать”. Ми пішли ремонтувати свій барак: хоч трохи заладили вікна, прикрили якое дах. Після довгих вагань начальник табору дав конвой, щоб ми принесли собі, а також їм на прохідну дров. Після відбою вместилися до сну.

На другий день уранці видали нам шахтарський одяг: полатані заяложені тілогрійки, старі ватні штани, шапки-будьонівки з відрізними верхами. Зате наші літери та номери виднілися прекрасно! І ось бригади пішли на вахту. Там нас знову вишикували, вже побригадно. Кожен виходив через відчинені ворота і виголошував прізвище, ім'я, по-батькові, літеру, номер, строк покарання та позбавлення прав. Тоді бригаду приймав конвой з попередженням: “В пути следования не разговаривать, держать дистанцию, руки назад, шаг влево, шаг вправо считается побегом, оружие применяется без предупреждения!”

У наш табір № 1 попали майже всі мої знайомі з Млинівського району: Микола Мудрик (після звільнення трагічно відійшов з життя), родом з Великих Дорогостаїв; з того ж села Володимир Одемчук, Андрій Синюк; з Ковеля Василь Маркевич, який був звільнений у 1955 році на один рік раніше за мене і вже помер. Пригадуються хлопці з інших областей: Йосип Шатило з Вінницької, Степан Шендюк з Дрогобицької, лікар-терапевт Петро Чалий з Києва, лікар Безкровний, Комаровський, лейтенант підводного флоту з Одеси Солдатов, Йосип Гузаревич з Білорусі, генерал танкових військ зі Львова Іван Іванович Зуб, учитель із Здолбунова Микола Степанюк, мій друг Дмитро Дем'янюк з Тучина.

Тимчасом бригада підходила до шахти. Здалеку вже виднівся терикон. У шахту спускалися спеціальними східцями на глибину більш-менш

залежну від того, де проходив спай — та золотоносна жилка, яка має стиковку з порожньою породою. Приблизно на глибині 40 метрів розбурюється місце для бункера. Від бункера пробивається прямий штрек у підземну породу на метрів 100-150, а тоді утворюються лави — права чи ліва. Починають працю бурильники. Тоді приходять підрильники із селища, заряджають шпури патронами амоніту чи амоналу і підривають з допомогою бікфордських шнурів. Через деякий час, коли в лаві не стане диму, включаються бригади прохідників, забійників, починаючи з “лоба” — кінцевої точки лави, за якою — глуха стіна...

Довжина робочої зміни тривала дванадцять годин. Чому пишу про це? Бо на тих роботах дуже часто гинули наші люди. Іноді скип обірветься і зі страшною швидкістю вдаряється в бункеровника, роблячи з нього на скелі криваву пляму. Бували випадки, що той чоловік, який працював на відвалі, замерзав.

Перше моє враження від дванадцятигодинної роботи в шахті було жахливе. Вже тільки одна обстановка гнітюче впливала на психіку кожного. Треба було вивезти на-гора масу зірваного ґрунту — до останнього камінчика. Часто виходила з ладу електромережа і тоді працювали при коптилках із соляркою, дим виїдав очі, ліз у ніс, рот — і все те відхаркувалось чорною масою. Під час короткого перекуру (відпочинку) на наші нерви спочатку дуже погано діяли якісь постріли: ми здивовано дивились один на одного... Майстер пояснив, що це сідає лава: мільйони кубів породи давлоть поступово вниз на кріпильні стійки, а тому вони час від часу “стріляють”. Дерев’яні стійки ніколи не ламаються, лише робляться “грибами”, одномірно розповзаючись у всі сторони.

Ґрунт ми вивезли. Прийшла наша зміна. А нас забрав конвой і після папугових слів (“стройся, руки назад, не разговаривать” і т. д.) ми йшли до бараку, ледве пересуваючи ноги. Але ще мусили заходити на сопку, щоб наламати дров із сухого “стланника” - стелюха. Це кущоподібне дерево шпилькової породи, яке горить не гірше за наш граб. Називається “стланником” через те, що на зимовий період лягає на всі боки до самої землі. Його покриває товста маса снігу і він виживає, аж поки настане літня пора — тоді він зводиться на весь свій зріст. Отож ми ходили по крутосхилах сопок — потрібно було кожному набрати в’язку дров не менше як 32 кілограми. Бували випадки, що раптом починалась пурга. Тоді мали пробиватися без відриву один від одного крізь глибокий сніг. Не дай Боже збитися зі сліду того, хто йшов перед тобою: це могло мати фатальні, навіть смертельні наслідки.

Район нашої роботи і табірнього перебування називався “Нижній Ат Урях”, що в перекладі значить “Нижня кінська голова”. А за кільканадцять кілометрів від нас був ще “Верхній Ат Урях” (“Верхня кінська голова”). Ці назви пояснювалися тим, що дві тутешні сопки за конфігурацією були подібні до кінської голови. А сам наш об’єкт називався “Прииск имени Максима Горького”.

Важка, довготривала праця на мізерних харчах підривала здоров'я каторжан. Санітарні умови були жахливі. Почалися шлункові захворювання. На ніч бараки зачинялися на замки. До бочок — широкогабаритних параш — стояла черга. Можете уявити собі, яким повітрям дихали добувачі дорогоцінного металу. Люди хворіли. Люди вмирали. Для форми була так звана амбулаторія. Її “начальник” — шакал у білому халаті — мав на всі хвороби лише марганцівку. Люди ставали як привиди. Якщо не було великої температури, то все одно гнали на роботу; а коли бідолаха не мав сили йти, то його кляли на сани і примушували везти на робоче місце. Коли люди помирали, то з'являвся візник-кат і вивозив мерців далеко між сопки і там без одягу, з біркою біля ніг (літера і номер) викидав у глибоку прірву.

Каторжани почали скаржитись на адміністрацію і за допомогою колишніх зеків такі листи надсилалися вже не в Магадан, а в Москву. Звідти наше начальство одержувало телеграми, що у нас підупала планова норма, що не даємо того, що намічено партією та центральною владою. Але скарги все ж трохи допомогли. Нам почали видавати сірий чи білий хліб доброго гатунку, м'ясну тушковану яловичину (казали, що то з Аляски), — отож дещо з цього вже можна було в баланді “зловити”. Взули нас у “бурки” — кумедне взуття, зшите зі шматків; на ступні натягались гумові галоші — чуні. Навіть деколи водили в лазню, щоб ми “покупались” у двох-трьох літрах води, налитих у дерев'яні тазики. На це відводилось 15 хвилин: встиг чи не встиг — вибігай і ставай у стрій. На мокре тіло надягаєш смердючий одяг і на пронизливому вітрі і скаженому морозі крокуєш до свого табірному стійла. Одяг прожарювали в спеціальних котлах, але це допомагало не на довго. Воші, блощиці не давали заснути, але страшенна втома брала своє. У великі морози скидали білизну, якщо можна її так назвати (ніколи не пралась і була, як гума), викладали на двір і при 50-градусному морозі паразити обсипались...

З першого табору та першого бараку нас несподівано перегнали в концтабір № 3, який був від нашого на відстані п'ять чи шість кілометрів. Прийняли нас там не дуже дружельбно, але згодом усе налагодилось. Тут була трохи краща амбулаторія. Видавали по порції риб'ячого жиру, але це тривало недовго.

І в цьому таборі багато людей помирало від непосильної праці, різних недуг. Особливо важко переносили тамтешнє життя естонці. Чимало було таких, що випивали якусь отруту, і таких, що відрубували собі руку чи ногу. Серед нас було багато “ходячих скелетів”, частину їх забирали в барак для слабосилих. Багато з них помирало від дистрофії.

Чимало лиха завдавали нам внутрішні дозорці. В таборі № 3 це були жорстокі нелюди, які насолоджувалися стражданням без вини винуватих в'язнів. Якось ми прийшли з нічної зміни. Була вода. Повмивались. Я

вийшов на двір і став під бараком обтріпувати свою одягу. Чисту вже від бруду тілогрійку поклав на “завалинку” (призьбу). Побачив це блюстителю порядку, який мав кличку “Дальстрой” і завжди бігав по табору з блокнотом та олівцем, аби записати якийсь “гріх”, зробити комусь боляче — то було для того виродка щастя. Він закував мене у наручники, механізм яких сам запрацьовував, усе більше і більше затискуючи руки, що спричиняло перетискування кровоносних судин. Руки напухали, червоніли — відчувався дуже різкий біль. Скаржитись не було кому. Вся обслуга складалася із спеціально підібраних асів усіляких знущань. Могли посадити в БУР — “барак усиленого режиму”. Це був такий невеличкий барачок із загратованими вікнами, огорожений високими дротами з “козирками”. Туди зачиняли за будь-яку “страшну” провину: не виконав з причин слабосилля норму, сказав немилозвучне слово узурпаторові, — ось і маєш БУР. А в ньому за цілий день давали лише сто грамів хліба і води на кілька ковтків.

Такий стан сприймався каторжанами по-різному: одні ішачили, скільки могли, щоб одержати законну пайку хліба і півчепака водяної добавки. Наші ж хлопці завжди були оптимістами, повстанська зухвалість їх не покидала, хоч сумнівів щодо подолання строку покарання проявлялось багато: п'ятдесятиградусні морози, справді каторжна праця, мізерне безкалорійне харчування робили своє. Чимало наших друзів пішло в небуття. Лишались найздоровіші, які, акліматизувавшись, не тільки справлялися зі своєю роботою, але й допомагали своїм слабшим друзям. Про виживання надії ні в кого не було ще й через те, що допомога, яку надавала Америка з Аляски, перестала діяти. Знову пішов глевкий хліб. А коли від великих морозів пекарня перемерзала, то замість хліба роздавали муку, і в'язні, розмішавши її водою, розпалювали бочку і на її боках пекли так звані “підпалочки”. Іншим разом їдальня варила з тієї муки затірку.

Таке критичне становище стало в нашому таборі причиною втеч. Хлопці різних професій, різних спеціальностей, порозумівшись, розробили досконалий план, який не був успішно здійснений лише через один фатальний випадок. Група складалася з дванадцятьох міцних, добірних хлопців: Федір — кухар з Волині (прізвища не пригадую), Солдатов (я його вже згадував — офіцер з підводного човна, а в таборі — хліборіз), шахтар Худенко з Києва, шахтар-прохідник Савка з Корця, Дмитро Дем'янюк — учитель з Тучина, Клюка — прохідник-кріпильник, Тонконогов — авіатор зі Східної України. На жаль, ще п'ятох не пригадую. В ту ніч, як це сталося, я працював у нічну зміну. Вранці ми підходили до бараку і побачили деяких людей лише в білизні, що підходили до табірної прохідної. Спільно відчинилися ворота і нашу бригаду загнали в барак під замок. Бригад на денну зміну не випускали. Їдальня не працювала. Від наших бригадних змін довідалися, що вночі з табору втекла група каторжан. А сталося це так. Щоночі о 12 годині

посилали на шахти змінні бригади. У наш перший барак прийшов розводящий і підняв одну з бригад на роботу. Його схопили, обеззброїли, роздягнули, зв'язали в сушильці і зав'язали рот. Один з утікачів, переодягнувшись у форму дозорця, пішов на прохідну, роззброїв вахтового. А тимчасом з бараку вийшла "змінна бригада", підійшла до воріт. Вартові на вишках дивилися на все це як на щоденне явище. Тоді ж вийшов, як завжди, вахтовий і, відчинивши ворота, відрахував: перша п'ятірка, друга і один... Дванадцятий був також переодягнутий і приймав за брамою бригаду, що вийшла. Брама зачинилась і дванадцять шахтарів зникли в нічній темноті...

Через деякий час довідався від Дмитра Дем'янюка, якого в табір привезли пораненого, як це все планувалося зробити. Увірвавшись у гарнізонну казарму і захопивши всю зброю, обрізавши телефонний зв'язок, утікачі швидко направились на центральну трасу, щоб зупинити потрібну їм машину, що кожної ночі в одну і ту ж пору проїжджала на Сусуман, де був аеродром. Машиною мали доїхати туди, а там, захопивши літак, зі своїм пілотом піднятися в повітря і приземлитися десь на Алясці, подолавши Берінгову протоку. Але не так сталось, як гадалось: згадана машина проїхала на кілька хвилин раніше. Радикальний план провалився. Залишилось одне: пробиратись сопками. Але надії на успіх майже не було...

Тимчасом табірне начальство зв'язалося з Магаданом, а також із Москвою. Надійшов наказ: підняти сухопутні та повітряні військові сили для ліквідування "агресивної" групи, якої на Колімі доти не було. Вертольоти вислідили місце перебування втікачів і війська МВС пішли в наступ. Бій був жорстокий і тривалий: більше половини втікачів убито, а решту, поранених, привезли в табір.

На четверту добу нас повели на роботу. Проходячи напроти селища, почули траурний марш. Наш конвой наказав відвернутись, щоб ми не мали змоги бачити труни, що їх везли на кладовище: ховали вбитих солдатів. В'язням-утікачам, які видужали, додали строк ув'язнення ще на п'ять років з позбавленням права виїзду на батьківщину.

На Колімі доводилося зустрічатися з нашими земляками із Запорізької області, яких вислали сюди ще в тридцятих роках у зв'язку з так званим "Союзом визволення України". Оповідали вони, що перед нашим приїздом у Магадані орудував кат з катів Горанін. Він завжди перебував у п'яному стані. Свої жертви або замордовував у магаданській катівні, або виїжджав машиною до близького чи далекого табору і, взявши того, хто йому не сподобався, відвозив його до якоїсь прірви між сопками, щоб там заподіяти йому смерть. Підбавьорені прикладом маньяка, його підлеглі душоуби намагались повсюдно створити і створили нелюдські умови для нещасних засланців.

*Влада лукава!
Брязкіт оков...
Імперська слава —
Невинна кров.*

Починаючи з 1945 року, на мої листи додому жодної відповіді не було, хоч і надсилав їх через вільних людей.

Була зима 1948 року. Морози сягали 50 і більше градусів. Мене послали на промивальний тепляк. Це досить велике приміщення, в ньому стояли болери — агрегати, що подавали гарячу воду в бочку. Ця бочка поволі крутилась і промивала мерзлий ґрунт, що подавався з-під бункера транспортером у тепляк. Мене та молдаванина Івана (прізвище забулось) поставили над бункером надворі з піками в руках, щоб пробивати мерзлу породу, привезену бульдозером з відвалу і яка не проходила крізь горловину. Робота була нелегка, а мороз не давав дихати. Ми з Іваном хоч і з трудом, але справлялись, міняючи один одного. Я якраз відпочивав, тупцяючи біля своєї піки. Нараз десь з'явилася маленька пташина такої величини, як волоський горіх, і почала кружляти довкола моєї голови. А потім зникла. Мені її стало жаль... Така маленька... І на такому морозі! Сказав Іванові про неї, а він мені: це буде звістка. І вже я продовжував роботу, а Іван, спершись на піку руками й головою відпочивав. Відпрацювавши свій час, я підійшов до товариша, але він до мене і не обізвався і далі стояв, опертий головою та руками на пробивну піку.

— Іди на бункер, Іване, пробивай, а то заштопориться люк! — кажу йому. Мовчанка... “Чуєш, друже!” Мовчанка. Мене охопило передчуття чогось недоброго. Підійшов до нього, взяв за плече, але він на це не реагував. Узяв його за щоки — на них був іней. Іван замерз! Побігши в приміщення, повідомив про це змінного майстра. Процедура оживлення нічого не дала. Приїхала підвода і повезла його в медпункт. Але його вже й там не врятували — завезли туди, звідки не повертаються...

Помер Сталін. Скоро після того надійшов наказ перевести нас у виправно-трудоий табір. Негайно зібралися і через кілька годин були вже під брамою великого, порівняно з нашим третім, табору. Мені та моїм друзям випало жити в першому бараці. Там нас розмістили між різними людьми. Роботяги, які чесно і важко працювали, скаржились на табірних “сук” — ті відбирали у них законну пайку. Наш “контингент” миритися з цим аж ніяк не міг. Доходило до серйозних сутичок, подекуди і смертельних. Але все якось унормувалося. Вимагачам зробили таку “профілактику”, що вони муслили наш табір залишити.

Мене чекала велика радість: одержав першого листа від рідних з України — через шість років. Усі мої, слава Богу, були живі та здорові. Повідомляли, що кілька разів посилали мені гроші, але я їх так і не одержав.

Після смерті Сталіна умови життя у виправно-трудоному таборі уже значно відрізнялись від каторжанського. Давали трохи більше хліба і калорійнішу баланду. Приймали посилки з харчами. Але бараки для слабосилих не переставали діяти. Люди перебували в депресивному стані, втрачали віру на виживання, що було причиною найгіршого...

Відразу після того, як нас перевели у виправний табір, приїхав новий начальник, звичайно з когорта чекістів, на прізвище Бодров. Це був уже бувалий чекіст і прибув з особливим завданням щодо нашого контингенту. Приймав наш табір з комісією. Заходив у всі кутки, оглядав усе ніби хазяйським оком. Побачивши БУР, пішов і туди. Там було близько десятка ув'язнених. Раптом на одного в'язня звернув пильну увагу. Підходив до нього, вдивляючись в обличчя, потім йшов на вихід, вертався назад... А справа була ось у чому. В сорокових роках оцей майор в одному з боїв у Західній Україні потрапив у полон до повстанців і військовий трибунал засудив його до розстрілу. І саме цьому нинішньому каторжанину Семенишину наказали виконати вирок і розстріляти активного ворога України. Семенишин був відважним у боях, а тут розгубився: українська доброта протилежна розстрілювати вже беззбройну людину. Нарешті сказав йому "Стій!" І запитав його: "Хочеш жити?". Майор кивнув головою: "Хочу!".

— Ото бачиш перед собою дорогу? — сказав Семенишин. — То тікай чимшвидше, поки я не передумав!

Бодров побіг, не оглядаючись. Повстанець вистрілив кілька разів угору і пішов до своїх.

І ось через кілька років така несподівана зустріч. Новий начальник наказав негайно звільнити Семенишина з БУРа. Помагав йому дещо з харчами, але більше зробити нічого не міг.

А мені тепер пригадався інший епізод. Було літо. Промивальний сезон золота — у повному розпалі. Промагрегат працював удень і вночі. Начальник поставив мене на відвал, де вивозилася з-під бункера вагонеткою порожня порода разом з щебенем та висипалась наліво і направо. Начальником був Васильєв — рудий тульчак з ластовинням на обличчі. Під його наглядом я працював перший раз. День стояв похмурий, але без опадів. Робота йшла безперебійно. Васильєва не було видно. Навантаживши ще одну вагонетку, попхав її в кінець для висипання. На середині дороги трапилося "ЧП". Вагонетка забурилась, я почав її чимшвидше піднімати, бо міг заштопоритися бункер. Вага була велика, мої намагання щось поправити — безуспішні. І раптом до мене хтось підбіг, ударив мене щосили по шії рукою. Я, розлючений, побачив перед собою напасника: це був рудий Васильєв. На такий його фізичний "комплімент" я відповідно зреагував... Начальник покотився з відвалу вниз. Прилад зупинився. Прибігли хлопці, допомогли мені поставити на рейки вагонетку з вантажем. Але з'явився Васильєв і вже з конвоєм. З мене здерли

сорочку і, закувавши руки в наручники, посадили недалеко від конвою. Наручники почали стискувати судини, а хмари комарів обсіли моє незакрите тіло і жалили немилосердно. Намагались допомогти друзі, які промивали шлангом ґрунт. Час від часу вони направляли воду по моєму обличчі, плечах, грудях. Так я просидів з розпухлими руками, кривавими підтьоками дві з половиною години, аж поки не прийшла зміна.

Так і працювали. Для читачів, яких, можливо, зацікавить процес видобутку золота, розповім про так звані "проходушки". Це були невеликі корита 2 м x 30 см і призначалися для роботи в літній період. Їх з нахилом 25-30 градусів устанавлювали в таких місцях, де був золотоносний щєбінь з пісочком і досить чистої води. Дно "мініагрегату" застеляли гофрованим килимочком, а його закріплювали "пробуторкою" (шваброю). Вода зносила щєбінь і пісок, а золото, якщо воно там було, спадало на гофрований килимочок, з якого після промивки згортали все в бляшанку, сушили на вогні та очищали магнітною підковою від інших металів, а золото залишалось. Його зі всіх "проходушок" збирали в один чорний мішечок, зважували, пломбували і відвозили згідно з призначенням. Якщо траплялося добре золотоносне місце, нам удавалось приховати деякі золоті зубчики чи горошини, щоб пізніше виміняти за них хліб та до хліба у вільних людей зі селища.

Не можу забути про шурфи. Це були колодязі глибиною 8-10 метрів — залежно від золотоносної жили. Вони копалися вручну в шаховому порядку: кіркою, ломом у вічній мерзлоті вибивалися дірки на 30 см, а тоді брався патрон амоналу чи амоніту. У нього записався капсуль з бікфордівим шнуром та підпалювався. Мерзла порода, розбита вибухом, викидалась і така процедура продовжувалась до потрібної глибини. Коли шурф глибшав, то над ним ставили коловорот з корбами і тросом, до якого чіплялась бадійка, нею ґрунт вивозився на гору.

Доводилось там працювати. Робота досить небезпечна. Бували випадки поранень і навіть загибелі: то камінь обірветься або не встигне хтось до початку вибуху вибратися на поверхню. Сотні таких шурфів творилися на величезному полігоні. Після закінчення цієї роботи привозили машинами амоніт у ящиках і скидали у кожен колодязь згідно з приписом. Пізніше весь полігон з'єднувався однією електромережею, зв'язаною з вибухівкою та капсулями. Основний шнур з електромашинкою виводився далеко за межі полігону в безпечне місце і там включався рубильник. Тоді тряслася земля, як після атомного вибуху. Хмари мерзлоти, щєбеню, піску злітали в небо. Для каторжан спеціальних схованок не було. Хоч ми відбігали досить далеко, але "бомбування" з повітря сягало ще далі. Доводилося, стоячи, пильно берегтися, щоб уникнути покалічення чи загибелі. Таке траплялось часто...

Лави у шахтах бурилися пневмомолотками, які шлангом з'єднувалися з компресором на поверхні. Молотки були різних марок: закордонні

(“Лондон клеуланд”, що важив 16-17 кілограмів, але їх було обмаль). Вони замінялися совітськими (“Победи”) вагою 32 кілограми. Крім того, при бурінні вони насамовито тряслися, а пильний продувач викидав з шпура масу дрібної пилюки, що попадала в ніс, очі... Відбурити борт могли лише найміцніші, найздоровіші хлопці, але їх усе меншало і меншало у “найдемократичнішому” у світі СРСР. Почали застосовувати електробурильні верстати. Вони кріпилися трубчастою рамою в підшву лави і вгорі за допомогою гвинта. Гвинт знаходився у хвостовику, що торкався безпосередньо робітника. Не раз бувало, що іржаві гайки з болтами переламувались. Тоді труба хвостовика поступово сповзала з гвинта, хапала бурильника за спецівку, відривала його від землі і, крутнувши, розбивала на смерть. Чигали на шахтарів ще й скриті “заколи” — окремі пласти вгорі шахти різної ваги та величини, що раптово відривалися, і хто потрапляв під них, то навіки залишався у вічній мерзлоті червоною плямою.

Люди гинули і на робочих місцях, і від голоду. Споживали будь-які продукти. На власні очі бачив, як зі здохлого коня відривали частини ще недогнилих легенів і печінки, щоб утихомирити потреби свого шлунка. Шукали корінці рослин і, не знаючи, що воно таке, їли. Це часто спричиняло фатальні наслідки. Як нині можу сказати, дуже багато залежало від характеру людини: хто тримав себе в залізних шорах терпіння і не кидався на все, що попало, щоб притупити голод, той залишався жити.

Я вже зазначав, що після смерті “батька всіх народів” у нас дещо змінилося. 1953-й був роком, коли стало легше. Почали видавати нові матраци, білизну, постіль. Відкрилась перукарня. Робочий день став коротшим на кілька годин. Почали частину зароблених грошей давати на руки. Відкрився продовольчий магазинчик. Пожвавішала робота в шахтах. Один день праці зараховувався в подвійному розмірі, що й додавалося до вже відбутого строку. Хто раніше сюди потрапив і вижив, звільнявся і від’їжджав, як тоді у нас казали, на “материк”. Повеселішали табірні друзі, хоч і далі траплялися трагічні випадки: “закол” когось у шахті, а той розчавлений під бункером... Поїхали якимось наші по дрова на сопку машиною. Навантажили, зв’язали та й почали спускатися з крутої сопки униз. І от порвався карданний вал і навантажена машина на шаленій швидкості впала у провалля. В барак ніхто не повернувся.

Але запам’яталося і те світле, що могло бути в нашому невільницькому житті. Не раз представники іншомовних народів (грузини, чеченці, литовці, білоруси) просили нас заспівати українські повстанські пісні. І ми починали пісню, в якій якимось по-особливому виливалось відкрите, щире почуття болю за втраченою Україною, за повільне конання в цій Богом та людьми проклятій країні — країні страждань, крові і смерті. Наші іншомовні друзі активно підключалися до співу:

*Розпроцався козак
Із своєю сім'єю...*

Або:

Повіяв вітер степовий...

Дмитро Дем'янюк мав чудовий баритон. Він співав під гітару, на якій я йому акомпанував. Нас оточували всі в'язні, які любили спів, і підспівували. Це давало нам велике моральне задоволення.

У великі свята (Різдво, Великдень) ті, хто не був на роботі, збиралися і співали колядки, щедрівки. Сльози затуманювали очі. Кожен з тих, хто співав, у думках був поміж своїми рідними, близькими, коханими.

*Ой не спіть, не спіть
Та й добрії люди!
Нині ніч свята,
Бо Різдво Христа,
Бо Різдво Христа...*

А на свято свят Великдень співали:

*Христос воскрес із мертвих,
Смертю смерть подолав...*

З'ївши трішечки куті на Різдво або крихітку свяченого яєчка, що підставалося від добрих людей з вільного поселення, віталися традиційними словами: "Христос родився — славімо його!" або "Христос воскрес — воістину воскрес".

Перед великими святами начальство на вахті робило особливо великий "шмон" (обшук). Але спиртного ніколи не знаходили, навіть найбільш закоренілі службісти. А в нас воно ховалося дуже просто. Був наказ приносити у табір з підприємства дрова — хто що зможе. В круглячку дерева видовбували різними способами відповідне вільне місце і туди впаковували пляшку зі спиртом, а чопову дірку забивали куском дерева, замазували грязюкою, що міцно замерзала. І от цей круглячок приносили в табір.

Узимку 1954 року ввечері захворів на двостороннє запалення легенів наш наймолодший друг дев'ятнадцятирічний в'язень з Галичини. Викликали заступника начальника табору, який запропонував допомогти хворому добратись у лікарню, яка була в селищі. А мороз сягав не менше 50 градусів. Ніхто не зважувався на це, але я погодився. Одягнувшись у тілогрійки і бушлати, ми вирушили в дорогу з двома конвоїрами. Йти було кілометрів три. Я вів хворого хлопчину і бачив, як йому важко дихається. Крок за кроком він підупадав на силах. У нього була лише одна рукавиця.

Свою праву рукавицю я надів на його праву руку і повів його далі. До селища залишалось уже не більше трьохсот метрів. Але сил у нього не вистачало. Я його майже ніс, щоб усе-таки добратись до лікарні. І ось хворий благальним голосом попросив мене: “Залиши мене, друже, не мучся зі мною — вже помираю”. Це були його останні слова до мене, і ще я почув слово “мама”. Йому пішла кров із носа і рота. Щоб він не впав, я його підтримував і потім поклав на сніг, закривши йому очі. Конвой нас покинув і втік у якусь хату — такий був мороз, що сягав, як пізніше з’ясувалось, 57 градусів. Покинути друга самого на снігу я не хотів і почав кричати про допомогу. Через хвилин п’ять прибігли з носилками санітари і забрали його та мене в лікарню. Я приморозив праву руку і праву сторону обличчя. Після експертизи хлопця віднесли у трупарню, а мене після обстеження поклали у палату.

Там працювали наші лікарі-каторжани: Петро Чалий з Києва — терапевт і знаменитий Костянтин Фенчин з Галичини — хірург, який, маючи недосконалі, примітивні інструменти, зробив тут 400 різних операцій і всі вдало. До нього їхали люди зі всіх сторін: з районного центру Ягідного, із Сусумана і Магадана. Пізніше його забрали на “материк”. Одного разу прийшов у палату санітар, посланий лікарем за мною. Зайшовши до нього, я відразу зрозумів усе, коли побачив гітару, що лежала на тапчані: і Костянтин, і Петро дуже любили спів і музику. Через якийсь час я вже грав їм мелодії наших українських пісень — народних, повстанських. Потім почав наспівувати, а вони мені допомагали. Це дало змогу хоч на мить відійти від реальності й опинитись в рідній стороні між своїми рідними людьми, в своїй хаті і відчутти хоч імітоване, але щастя. Після цього лікарі, якщо були вільні, запрошували мене на такі пісенно-музичні розваги.

Якось, як звичайно, я прийшов до них і в кімнаті було дуже холодно. Я запропонував: принесу дров з хліва. Одягнувши тілогрійку Костянтина, пішов до того хліва. Підійшовши ліворуч, відчинив широкі двері. З неба в середину вливалось ясне місячне світло. Те, що я побачив, мене не так настрашило, як приголомшило: весь сектор хліва від стіни до самого порога був заповнений стоячими кістяками з бірками на ногах. Вони були приготовлені для відвезення у глибоку прірву між сопками. Моторошне видовисько! Швидко зачинивши двері, я пішов праворуч, відчинив подібні двері, і там набрав дров. Друзі помітили, що дуже схвилюваний. “Ти, мабуть, бачив?..” — спитав глухим голосом Костя. Я мовчав, опустивши голову вниз. Петро тимчасом накидав дров у бочку, підлив солярки і через десять хвилин у кімнаті потепліло.

Після повного вилікування повернувся в табір. На моїх нарах спав... японець. Мені сказали, що його тимчасово залучили до нашої групи. На другий день ми познайомилися, йдучи разом на роботу в шахту. Прізвище у нього було Назакі, але його називали “Іван Іванович”. Ми з ним

подружилися, розмовляли і знаними йому словами, і жестами, але розуміли один одного добре. Довго зі мною він не працював. Його звільнили за наказом з Москви. Прощався розчулений і сказав, що ще побачимось. Справді, через кілька днів Назакі підійшов під браму і передав мені куплені в магазині масло, хліб і ще щось солодке. Як прощавсь, то казав, що завжди буде пам'ятати в Японії про мене та молитись про мое звільнення.

Надійшов 1955 рік. Одержав з дому посилки. Деяких в'язнів почали увільняти від конвою. Недалеко від табору їм виділили окремих барак. Там охорони не було, лише часто заходив наглядач, надісланий сюди чекістом Пчолкіним. Через деякий час і я став безконвойним. Були такі в'язні, яких звільняли за заліками виконаних робіт, як-от мого друга Василя Маркевича.

Тоді я працював у шахті з вільним уже в'язнем Славиком, який одружився тут з одеситкою Ганною Гусевою. Я ходив на роботу в першу зміну, а він — у другу. Ми мінялись освітлювальною переноскою. Одного разу я зайшов до нього на квартиру, а це було мені заборонено. Славика вдома не застав, у квартирі були самі жінки, всі — родом зі Східної України, колишні ув'язнені. Вони розмовляли російською мовою. Прийняли мене радо, пригостили тим, чого давно не їв. Балакав з ними українською. Вони казали, що також українки, але їх змалку навчили російською. Нараз загарчав пес біля вхідних дверей. Люба, дружина начальника електростанції, глянувши в скляне око в дверях, повернулась і сказала: "Оперуповноважений зі своєю командою". Жінки сказали мені: "Йди в другу кімнату, сховайсь під ліжко". На це я відповів, що в другу кімнату піду, але під ліжко ховатись не буду. Це для нас, політв'язнів, ганебно. В двері постукали. Зайшов сильний оперуповноваженого Пчолкіна.

— У вас тут є Василь Потаповський? — запитав він.

— Нікого в нас нема — ми самі, — відповіла одна з жінок.

Ішла довга суперечка. Наглядач вийшов на двір. Жінки прибігли до мене, щоб я все-таки залазив під ліжко — начальник заїде, загляне в цю кімнату та й піде собі геть.

— Та нехай вони всі поприходять, а під ліжко від них, гадів, не полізу, — рішуче протестував я.

Наглядач прийшов ще раз і вимагав, щоб я вийшов, а якщо не вийду, то вони будуть доти чекати, аж поки надійде час іти мені в другу зміну на роботу. Я подумав, що відірвати два дні заліків було б для мене серйозною втратою. І я наважився вийти. Вони посадили мене в машину і повезли знову в табір під конвой. Я був задоволений лише тим, що не поліз під ліжко.

Треба сказати, що в каторжанських таборах було багато наших дівчат. Вони працювали в радгоспі, були дисципліновані ще своєю домашньою

виучкою, а пізніше підпільною діяльністю. Вони жили в бараках окремо від контингенту “бытовиков”, бо спільне проживання цих двох груп під одним дахом було б справжнім пеклом. Свої бараки наші дівчата і жінки самотужки, але добре впорядкували від даху з комином до самого фундаменту. Стіни побілені, а вікна, хоч і заграбовані, але чистенькі. Пишу про тих, що були вже безконвойними. У них у барачному тамбурі стояло багато сплетеного або зшитого зі старого одягу взуття — спеціально для ходьби по бараку. Нарі, верхні і нижні, застелювались. В денний час відпочивали лише ті, які йшли на нічну зміну, а також звільнені від праці за станом здоров'я. Всі інші займалися своїми справами: ремонтом одягу, взуття, вишиванням тощо. До речі, всі тумбочки прикрашувались вишитими салфетками. Жіночий колектив був здружений.

Доходили чутки, що в деяких таборах нападали на наших дівчат, грабували та гвалтували. Неподалік радгоспу стояли бараки кримінальниць. На працю вони не ходили, а лежали на нарах, чекаючи на баланду чи на шматок кукурудзяного хліба. Коли в їхньому бараці з'являлись “пришельці”, то старалися чим скоріше пробігти його і вирватись на свіже повітря, особливо в літній час. Неймовірний сморід, десятиповерхова лайка, повсюдний бруд та все інше описати неможливо. Не обходило там і без бійок. Що ж було дивуватись: жили тут аферистки, злодійки, учасниці організованих пограбувань, навіть причетні до вбивств. Про це мені оповідали старожили, які після відбуття строку покарання залишались там на подальше проживання, заохочувані золотою лихоманкою чи шкуряним промислом.

Після того випадку з перебуванням на квартирі “вільних” довго під конвоем не ходив. Мене знов стали посилати на роботу без конвою. Працював бурильником на перфораторних молотках, а також на електросвердлах. За помічника дали мені колишнього лейтенанта з Москви, який приїхав на заробітки. З ним трудився рік, а, може, трохи більше. Золотоносна жилка була незначна, заробітна плата зменшилась, і він виїхав шукати щастя десь в іншому місці.

На той час і нашу працю трохи оплачували. Влітку під ворота приїжджала молочна машина з радгоспу: привозила молоко, сир, сметану. Хто мав гроші, міг це купити. Але основою нашого внутрішнього життя була вимріяна, вистраждана, скупана кров'ю і потом воля! І найбільше допомагала нам у виживанні рідна віра православна: вона підтримувала нас морально, відживляла духовні сили, переборювала відчай.

Минув 1955 рік. Одного погожого дня, коли ми верталися з шахти до бараку, на горбку побачили запряжену у віз коняку, а на возі на якомусь пакунку сидів горезвісний “Дальстрой”, наглядч-кат з каторжанського табору № 3. Назиривши нас, розвернув коня і почав щосили втікати назад. Уже боявся, бо свідомо знущався над людьми, доля загнала яких у цей страшний, дикий край.

Ширилась чутка, що нас будуть переводити в копальні золота ім. Водоп'янова в селище Хатинах. Через кілька місяців чутка справдилась. По бараку ходив начальник табору зі списком і зачитував, кому з речами збиратись біля прохідної. Куди поїдемо, нам нічого не казали, але ми догадувались, що в нашому житті буде якась переміна. Підїхали машини, скомандували сідати в них. І ми поїхали, як нам уже сказали, в селище Хатинах. Дорога йшла над "Сerpантинкою" — величезним проваллям між чотирма сопками. Це було жахливе місце — суціль завалене людськими кістяками, черепами ще з часів двоногого упира Гораніна. Тут знайшли вічний спочинок жертви сталінської епохи геноциду усіх народів, а найбільше — українського.

В О Л Я !

У селищі Хатинах нас розмістили у більш-менш упорядкованих бараках. Харчували досить можливими баландою і кашею. А на другий день зібрали нас усіх та оголосили, що поїдемо в район міста Ягідного. Туди приїхала з Москви комісія, яка буде переглядати наші справи на звільнення. Підійшов транспорт, і ми поїхали на відкритих машинах долати чи не останній крутий віраж нашої долі.

Через кілька годин підїхали до великого будинку районної ради. Там зайшли в приміщення і чекали, коли ж почнеться оте, ради чого ми стільки терпіли та мучились, — вихід на волю. Нарешті відчинилися двері залу засідань. Вийшов черговий і в алфавітному порядку почав викликати людей на вирішальний "суд". Дехто з викликаних затримувався довше, дехто виходив швидко. У більшості були радісні, усміхнені обличчя: воля! Але дехто виходив похмурий: залишався продовжувати "строк". Нарешті викликали мене. Увійшовши, побачив на підвищенні у високих фотелях тих, які мали владу розпоряджатися нашими долями. Головуючий, який сидів посередині серед інших, подивився на мене і почав питати: прізвище, ім'я, по-батькові. Я відповідав спокійно і на інші запитання, що стосувалися моєї справи. Головуючий ручкою дещо в ній викреслював, дещо залишав. І от запитання закінчились, і він сказав: ваше перебування в таборі є недоцільним, ви звільняєтеся зі зняттям судимості та позбавлення прав. Я... подякував і, повернувшись, вийшов. За дверима мене зразу обступили, хоч і бачили по моему обличчю, що все гаразд. Це відбувалося 30 липня 1956 року.

Того ж дня нам видали відповідні документи на харчування до Магадана і необхідні гроші — залежно хто куди їхав... Кінцевою точкою мого маршруту було місто Рівне, де жила моя сестра Наталка з дочкою

Ірою і рідна матуся. Крім інших документів, видавався найголовніший: довідка Мінюстиції, яка мала всі дані про моє затримання та звільнення. На підставі цієї довідки видавали паспорт.

Не гаючи часу, ми вже хто як міг без опікунів у кашкетах рушили до Магадана, щоб там сісти на корабель в Охотському морі. І ось ми на досить комфортабельному лайнері. Хто ходив тут на танці, хто “могоричив”... Нові знайомства, нові враження хоч були і приємні, але найприємніше було те, чим сповнювалась душа: якнайшвидше подолати багатотисячні кілометри дороги, щоб опинитись у рідній Україні, побачити своїх близьких і довідатись про те, що сталося з Надійкою, як склалася її доля, де живе. Про своїх я, слава Богу, знав, а про її долю — нічого; думка про неї не давала спокою ні вдень, ні вночі. На Колімі у таборах вона мені хоч снилась і хоч у снах я був її підпорою, охоронцем. А тепер мене мучили різні думки. Оковита не допомагала. Були пропозиції від молодих жінок і дівчат їхати з ними. Я дякував, якась прихована в душі сила змушувала відхиляти це і живила одну мету — вперед-вперед, туди, де я народився, де хрестився, зростав і покохав усією душею, всім серцем ту, що вже ніколи не забуду.

І ось знову Ванінський порт... А потім поїзд, що віз нас через усі далі сибірські на Москву. У вагонах відчувалася специфічно радісна атмосфера: ми вже не політв'язні, а вільні громадяни. Сміхи, жарти, дотепи, спів, які заліковували завдані каторгою внутрішні травми, давали наснагу до дальшої боротьби за нашу сто разів знівечену правду, втоптану в концтабори, в'язниці, карцери. Але вона, та правда, відроджувалася з попелу, наче той фенікс-птах.

Проїжджали великі і менші міста, на вокзалах бували коротші та довші зупинки. Майже всюди зустрічалися наші люди з України, що мусили там проживати. На одному з вокзальних базарчиків почув: “Ряжанка, ряжанка! Смачна, свіжа!” Заплативши, я випив і почав розмовляти з тим чоловіком. Він був з Полтавської області. Виїхав сюди на заробітки, одружився тут. А я сказав звідки родом, звідкіль їду. Він кинувся до мене, обняв і сказав: “Нащо ж я, друже, з тебе гроші взяв?” Заспокоївши його, мусив бігти, бо ось-ось мав рушити поїзд.

У великих містах, як Красноярськ, Новосибірськ, стоянки були тривалі. Ми всі з вагонів виходили на перон, ставали в коло і починали співати українські пісні. Нас миттю оточувала велика маса людей, любителів послухати спів та самим проспівати. Могутньо линула мелодія, розливаючи на всі сторони неповторну красу нашої народної чи стрілецької пісні. Натовп зростав, вимагав: ще, ще! Багато людей, живучи так далеко від рідної землі, розмовляли українською мовою. Слухачі плакали, охоплені пісенним духом своєї нації.

І ось Москва. Пішли подивитись на це величаве місто. Моє враження було таким: дуже людне, далеке від норм порядку та чистоти. Бачив, правда,

гарні вулиці: найбільше сподобались вулиці Максима Горького і Прибережна. Можливо, там були ще й кращі, але час вимагав повертатись на вокзал.

Усе меншала і меншала відстань до Рівного. І настав ранок, коли почув голос провідника: “Станція Рівне!” Взявши валізу і ще дещо в руки, вибіг на перон і, наче дівчак, помчав вулицями знайомого міста, щоб якнайшвидше зустрітись з рідними. Нарешті діставсь до будинку з відповідним номером. По сходах піднявся на другий поверх. Там стояла якась дівчинка років чотирьох-п'яти. Запитала, до кого я йду. “До Наталки”, — сказав я. Дівчинка відповіла: “Я — Наташа”. Усміхнувся до дівчинки: “А я йду до великої тьоті Наталії”. Мала Натка зрозуміла і показала мені двері. Я постукав до них і зайшов. Назустріч мені вийшла моя найдорожча в світі маленька, худенька матуся, яка мене породила, вигодувала, ночей недосипала, коли я хворів, виховала мене в релігійному і патріотичному дусі. Коли останній раз прощався з нею перед ув'язненням, сказав тоді: “Прощавай, матусю, — мушу йти”. Почуття обов'язку кликало мене в незнану, небезпечну дорогу. Вона не затримувала, лише поблагословила, поцілувавши: “Йди і бережи себе!” І через стільки років я прийшов до неї. Обійми, вітання, поцілунки. З другої кімнати вибігли сестра і племінниця...

Від сестри почув, що Василь Кавецький (“Вихор”) улітку 1945 року потрапив удосвіта біля колонії Богущівка у ворожу засідку і був прощитий кулеметною чергою. Де його поховали, ніхто не знав. Так не стало відважного борця за волю нашої Батьківщини. Про мою Надійку (“Зірку”) говорили, що була вбита пострілами з вертольоту при переході кордону.

Останнє повідомлення вибило, як то кажуть, мене із сідла. Щоб трохи розвіяти свій сум-тугу, поїхав у Суськ біля Оржева. Там у Собівському лісництві працював пасічником мій брат Микола, а його дружина Катерина Степанівна вела невелике підсобне господарство. Тут мені запропонували роботу майстра лісопосадки. Оформившись, став працювати. Свіже повітря, кращі харчі значно поліпшили моє здоров'я.

З достовірних джерел довідався, що мрія моєї молодості Надійка загинула десь у 1950—1951 роках від авіабомби при переході кордону на захід. Дві версії її загибелі, майже ідентичні, були для мене останнім аргументом: її нема на світі! Але десь там у душевних надрах горіла іскорка надії, що може то неправда, що вона з'явиться колись перед моїми очима, зійме з мене весь тягар внутрішніх страждань. Час минав, але жодного провіткунку для моїх сподівань не з'являлось. Щоб трохи послабити своє внутрішнє психічне сум'яття, почав знову писати вірші:

*Де ти, доле, в якому ти краю?
Ти до мене прилинь хоч на мить.
Я прошу, і молю, і благаю!
Серце рветься у грудях, болить.*

Про одруження думав як про щось таке, що вражає мою психіку. Була спроба, але через непередбачену обставину до цього не дійшло... Була Надя, але інша. Мене вражала думка, що я винуватий перед тією незабутньою, перед "Зіркою"...

У лісництві мав намір залишитись на тривалий час. Але крім основної роботи, мені дали півставки об'їждчика. Вручили молоток, що мав з одного боку зірку, а з другого — дві літери "СП". Зірка, відбита на колодах, куплених селянами, давала право на вивезення їх з лісництва, а "СП" означало "самовільна порубка" — це каралося законом. Не раз закликав мене головний лісничий у канцелярію, щоб підписувати протоколи на бідних колгоспників, але я, колишній табірник, жодного протоколу не підписав. Отож виник конфлікт між мною та адміністрацією, і я вирішив залишити це добре місце роботи.

Приїхав у Рівне, відпочив місяць у своєї сестри і взяв курс на Нововолинськ, де надумав улаштуватися бурильником на шахті. У Нововолинську була своячка Валентини Оснецької — тієї самої, з якою мені робили очну ставку в Млинівському КПЗ. Та своячка, добра, миловидна жінка, працювала лікарем-терапевтом та рентгенологом. Валентина познайомила нас. До одруження не було ніяких перешкод. Я розповів Валерії про Надійку, і вона мене зрозуміла. Почала турбуватися про моє влаштування на шахті № 6, начальник якої погодився дати мені відповідну працю на поверхні. Всі документи були оформлені. Настав час іти на прописку в міську міліцію. Документи мої переглянули, сказали, що все в порядку, але прописати мене ніяк не можуть через те, що тут прикордонна зона, в якій "законом" забороняється прописувати таких, як я. Ледь стримався, щоб не відповісти партійним лакузам табірним словом. Довелось вибачитись перед добрими людьми, які безкорисливо мені допомагали. Незабаром виїхав у Луцьк і влаштувався на будівництві. В паспортному відділенні сидів капітан, який так і чвиркав жовчу на нашого брата-табірника та ще й політичного напрямку. Після довгих суперечок він прописав мене на два місяці. І от я знову перед його спитою пикою. Тепер прописав на один місяць. Потім знову прописував на два чи один місяць. Одного разу я почав з ним серйозно сперечатись. Він погрожував, що викличе міліціонера і мене посадять за "хуліганство". На щастя, відчинилися двері і до кімнати зайшов якийсь чоловік, одягнутий звичайно, без міліційної форми. Капітан встав і виструнчився.

- Що це у вас тут за шум? — запитав.

Я розповів йому про все і показав паспорт. Той узяв його, подивився і сказав:

— Що ж ви, капітане, дурницями займаєтесь. Чоловік уже більше півроку ходить на роботу, а ви так постарались, що скоро в паспорті не вистачить місця, де прописувати. Прописати постійно.

У Луцьку я працював з 1958 по 1971 рік. Численні шукання якихось

нових відомостей про Надійку не дали ніяких результатів. Одначе я так і не погодився з думкою, що її не стало. Вона є! Вона всюди зі мною: і в радості, і в горі, і в праці, і в сні. Хоч журба-туга іноді дуже дошкуляла, але тоді допомагала церква та молитва.

Ще у перші дні мого приїзду з Колими відвідав село Молодаво. Вклонився пам'ятнику на місці, де були розстріляні фашистами мій батько і 29 заручників. Написав вірш про молодавську трагедію. Потім поїхав по місцях зустрічей з Надійкою. Над Горинню з душі вилились рядки:

*Стоять старі верби похилі,
Осінні гудуть буруни.
Холодні гривасті хвилі
Гойдають в причалах човни.
О скільки раз серце до болю
Бажало знайти забуття
З тобою, кохана, з тобою,
На трудних стежинах життя.
Та доля підступна не спала —
Чайлась в таємних кутках,
Емблемою суму упала,
Тернинами вкривши наш шлях.*

У 1971 році до серця підступила важка хвороба. Залишив роботу. Став учасником архієрейського хору. Минали дні за днями, роки за роками. Борозенки вкрили чоло, на скронях з'явилася срібна павутина. Але не впадав у відчай. Зрозумів: у наш час, крім церкви і молитви, немає в нашому нинішньому суспільстві нічого більш надійного і заспокійливого. Бо ж скільки то є людей, які, крім поганих амбіцій, не мають жодного нахилу до суспільної праці для підвищення державного престижу нашої знедоленої Матері-України.

І в церкві не все гаразд. У неї влазять продажні елементи, які переслідують суто матеріальні інтереси або спеціально різними способами проникають на керівні місця, щоб непомітно, але послідовно шкодити престижу Київського Патріархату. Певна річ, люди врешті прозріють, побачать, як нашу правду топчуть суб'єкти, яких не можна підпускати і до церковних воріт.

Після смерті матері мені стало дуже важко, адже вона багато складних релігійно-філософських питань перетворювала, в тому числі і для мене, в цілком реальний світогляд. Завжди спокійна, моя ненька була джерелом якоїсь внутрішньої доброти. Моя крута натура підкорялась тільки їй одній і не раз спиняла мене від необдуманих дій. Її могила — на Дубенському цвинтарі у Рівному. Щорічно їжджу туди, щоб там трохи побути на самоті, прочитати молитву за спокій її душі і покласти на могилу квіти.

Сестра моя Наталка Кавецька померла від важкої хвороби. Її дочка Ірина Проташук теж пішла з життя передчасно від серцевого приступу. З моєї родини залишився лише один старший брат Микола. Він, його дружина Катерина Степанівна і я живемо у своїй хаті, побудованій спільно власними руками.

Починаючи з 1989 року, коли з'явилися перші ластівки вільної думки, вільного слова, старався не пропускати ані одних зборів, мітингів, що мали джерела справді патріотичного духу. Радів, що тисячі людей різного віку зацікавлені справами своєї рідної держави — України. Одначе мені дуже і дуже прикро, що після проголошення Соборної Самостійної Української Держави замість того, щоб усі свої сили спрямувати на розбудову і зміцнення державності в усіх сферах життя, чимало людей проявляють до цієї справи якусь апатію, якщо не сказати щось гірше, збочуються з прагідної, переважно правільної дороги, заграючи з ворожими елементами, дбаючи насамперед про кар'єру, збагачення. Через це, на мою думку, зміцнення нашої державності гальмується, відтягується, а це нашим недругам козирі в руки. Дехто знов хоче нас одурманити і натягнути на нас ненависний імперський хомут. А хомут і ярмо — тож для коней та волів...

Мене дуже дивує, чому в нашій Україні створилося стільки багато партій, які на словах прагнуть розбудовувати всі ділянки державного життя, а насправді ця роздрібленість заважає виграти бій за майбутнє нашої держави, за її незалежність. Отож, правду кажучи, підрізаємо дерево, на якому сидимо... Треба бути цілком безсовісним, безчесним, щоб одержавши мандат депутата, жонглювати довір'ям своїх виборців.

Скажу про себе: часто виступаю перед людьми — і то є внутрішньою потребою: відкриваю душу своєю, ділюся думками, переконаннями з тими, яким конче потрібно зміцнити національну свідомість. Маю таку думку: не так сталось, як гадалось. Законодавча влада, що складалась і складається з комуністичної більшості (чимало є таких, які приховують своє комуністичне нутро), на своїх сесіях під тиском громадськості приймала ті закони, що потрібні Україні, але дуже часто блокувала і блокує ті, що найпотрібніші для національного відродження України. І ще маю таку особисту думку: більшість наших громадян у даний час — це по суті несвідома маса, яка ще не скинула багатолітнього комуністичного імперського ярма, байдуже ставиться до нових теперішніх обставин. Переживаю, чи не зведе це нанівець усі виборені, вистраждані нашими патріотами здобутки незалежності.

Хотів би завершити спогади рядками із свого вірша "Куди ідеш, народе мій":

*Є порятунок — то завіти
Повстанських бойових когорт,
Щоб спільно діяти-стреміти,*

Щоб об'єднати свій народ.
Щоб подолать страшну руйну —
Останній шанс уже назрів, —
Щоб воскресити Україну
Із крові дочок та синів!
Щоб супостат якої б масті
Наш храм розвалювать не смів,
Щоб нас єднало в Божій ласці
Софійських сяйво куполів!

ІЗ ВІРШІВ

ВАСИЛЯ ПОТАПОВСЬКОГО

ЄДИНИЙ ШАНС

Одно: фашист чи більшовик!
І цей, і той нам всім прирік
Хомут, ненависне ярмо.
А сполох б'є: куди йдемо?!

Чому страждає Україна?
За чесний труд — брудний ярлик:
Душа вола, і серця крик:
Ні, ми не станем на коліна!

Одна є путь — за волю змаг.
Її смиренням не доб'ємось,
Лиш меч в мозолистих руках —
Надія наша, що проб'ємось

І розпанахаєм до дна
Мерзоту імперських законів,
І витягнем усіх з багна
Займанських сморідних притонів,

І сонця світ проб'є пільму,
Байдужість, підлості проказу,
І Матір оживить німу
Від Тиси і аж до Кавказу!

1944 р.

СЛІД У СЛІД

Слід у слід — крок у крок...
З вовчих ям на горбок
По ведмежих слідах...

Крізь замить, крізь пургу
Каторжанську тугу
Несуть в'язні в Берлаг...

Вправо крок, вліво крок —
Куля, смерть у висок!..
Конвоїрів тічня...

Хто упав — вже не встав.
Вітер реквієм грав...
І не визнає сім'я!!!

Як в барак хто верне —
Баланди там сьорбне,
Шматок хліба дадуть.

Рано — в шахту на бій
За кошмар золотий
Каторжани підуть.

А мороз, наче гад:
Сорок сім — п'ятдесят,
І кожуха нема.

Кожен день, кожна мить
Смертне право вершить...
Колима!

1949 р.

* * *

Впали роси на покоси,
А тумани в комиші,
Поміж ними — болю сльози...
Не тривож їх, залиши!

То розсіяні війною
Краплі горя і терпінь.
Вони впали після бою
На завітчану Волинь...

ВЕЛИКДЕНЬ

Христос воскрес! Радіють люди.
Слова вітальні скрізь звучать,
Зворушенням сповняють груди
І шлють незриму благодать.

Христос воскрес! Щебечуть діти.
Бентежить дзвонів переспів.
Земля дарує перші квіти
З дібров, з калинових гаїв.

Христос воскрес! Летять делеки —
Веселий гомін в вишині:
У рідний край з країн далеких
Вони вертають навесні.

І сонечко своє проміння
Ласкаво посила з небес.
Усіх сповня благоговіння:
Христос воскрес! Христос воскрес!

БЕРЕЗЕНЬ

Тихесенько вітрець — з секретом! —
Обвіяв кожен-кожен дім,
Шелесьнув в лузі очеретом,
Війнув над плесом водяним,

Хитнув човен лагідним рухом:
“Вперед пливи, вперед — не стій!
Весна-красна, — шепнув на вухо, —
Пора кохання і надій!”

ОСІНЬ

Розгулялись темні хмари
Під кермом осінніх сил,
Безкінечні їх примари
Загатили небосхил.

Журним сумом в жухлім листі
Лине скарга із дібров,
Що в зів'ялому намисті
Згасла літечка любов.

Похилились верби в лузі,
Гай в тривозі зашумів,
І зника на виднокрузі
Ключ останній журавлів.

У чужі далекі далі
Полетіли журавлі,
Лиш доносяться печальні
Іх курликання в імлі:

“Прощавай, наш рідний краю,
Неба зіроньки ясні!
До волинського розмаю
Ми повернем навесні.

Бо в розкошах там у літі
Не здолати нам нудьгу —
Не замінить ніщо в світі
Батьківщину дорогу!”

ПРОСЬБА

Швидко линуть роки
В невідомий нам край.
Інколи, все-таки,
Ти мене пригадай.

Як в весняную ніч
Вчуеш спів солов'я,
Зітри слізюньки з віч —
Це від мене, то я!

Як шовкову траву
Сколихне вітерець —
В його шелесті зву
І лечу навпростець:

І у серце вкрадусь,
Звію коси з плечей,
Ніжно-ніжно торкнусь
Твоїх уст і очей.

Ти задивишся в даль,
Розділяючу нас.
Залиши, прошу, жаль,
Не зітхай раз у раз!

Верби хилять гілля —
Оглядатись покинь:
Не твоя, це моя
За тобою йде тїнь.

Не лякайся, не ходи
В самотині німій,
Знають правду сади:
Ти — моя, а я — твій!

Пройде люта зима
У морозянім сні,
Сонце кригу злама —
Жди мене навесні!..

* * *

Причаївся сум осінній.
Ронить шати падолист.
В таємничім шелестінні —
Скарга зірваних намист...

Час осінньої програми
Презентує власну дань:
Ось під нашими ногами
Шелест болю і зітхань...

* * *

Не видно сліду на стежинах,
Не чути кроків в тиху ніч.
Мовчить зажурена калина,
Втаївши правду наших стріч.

О доле, доленько людська!
Тобі докору я не шлю,
Одно лиш щастя в серці маю —
Що я любив, що я люблю!

НА ВСЕ ЖИТТЯ

Споминаю тебе в самотині
У потоку емоцій нових,
Крізь холодні вітри хуртовинні
Чую голос срібlistий і сміх.

Не забулося перше признання,
Перше слово душі на устах...
Я зберіг святу вірність кохання
І проніс по тернистих шляхах.

Хоч прив'яли, посивіли скроні.
Неловимі призначень сліди.
Ти — троянда моя на відсонні!
Ти — у серці моїм назавжди!

КОМП'ЮТЕР ПАМ'ЯТІ

Комп'ютер пам'яті у дії —
Фіксує все його екран:
Ущент розтерзані надії,
Кошмар в'язниць і Магадан...

Збігають кадри, сіють жах!
Не зупинити їх, не стерти.
Там: "Нижній — Верхній Ат Урях" ...
І "Серпантинка" там... "Долина смерті" ...

Костей сум'яття й черепів...
А веселкові ДЕСЬ овиди,
Десь — Рідний Край, пташиний спів...
А там — полярні панахиди

Звучали, вили з вуст пурги
Під пірует сніжних примар.
То вітер плакав від туги.
Скелети знов... "Ведмежий яр"!..

А хто ж лежить у тім яру?
Снага "Червоної калини" ...
Сльозу криваву не зітру —
Там цвіт народу України!

Росте замучених баланс.
Тічнею бродять ренегати.
Державності не втратьмо шанс —
На сполох бий, щоб не проспати!

1990 р.

ПАМ'ЯТЬ

Асфальт чорний мовчить.
Хрест дубовий стоїть —
Символічність страждань...

Не заглох смертний біль —
Гомонять відусіль
Панахиди зітхань.

Цвіт невинних поліг...
Слід катюги на них:
Звірства й мук!

О, вандали тічні,
Вам не змити — о ні! —
Кров страждальців із рук!

Друг Куделя — живий
Свідок страшних подій —
Є у нас,

Що між трупами там
Уцілів чудом сам
У той час.

Нині в траурні дні
Йде до стін катівні —
Побратимів згадать,

Що ще й досі чомусь
На злу втіху комусь
Під асфальтом лежать.

Ані росяний слід,
Ні калиновий цвіт
Не видніє ніде,

Ні троянд, ні жоржин —
Тільки пил від машин
На могилу паде...

Непокірна сльоза
По обличчю сповза —
Діамантом горить.

Лиш молитва свята
Благом в душу сіда,
Прагне біль зупинить.

Щастя вам, многих літ!
Щоби сонячний слід
Джерелом був надій,

Щоб врожаївся лан
Без імперських кайдан
У державі своїй!

1994 р.

* * *

В безмежній скорботі приходжу до лугу,
Вслухаюся в плескіт спокійний води...
Війна вкрала щастя, єдину подругу,
Лишила печаль назавжди.

Не стерлися карби того, що минуло,
Хоч час притуманив колишню красу,
Та вірне серденько іще не забуло
Ті очі блакитні та чорну косу.

Кати обснували усю Україну
І все по-зłodійськи прибрали до рук,
Та їм не зламати “Червону калину” —
Вона залишилась бальзамом від мук.

... УПА оживала, мінялись кордони,
Мінялись займанці — дух спротиву ріс:
Злітали в повітря чужі ешелони
І смертю шумів кожен ліс.

А потім в етапів смертельнім поході
“Калина” зривала заслони пільми.
Вона не вмирала, жила у народі.
Злинала у небо із шахт Колими.

Давала всім сили долать вовчі ями.
В колючих морозах той вогник горів.
Хоч вічну мерзлоту і гризли зубами,
Приречених в'язнів племінчик той грів.

Пожерла імперія друзів багато,
Забрав їх навіки лихий "Ат-Урях",
Та душі лишились нездолані катом —
Мовчить Індігірка, мовчить Хатиная,

Мовчать усі шахти, окроплені кров'ю...
І знають в розпадах німі кістяки:
Замучені вмерли за край свій з любов'ю,
Лиш номер від бірки лишивсь деякий!

Від шахт воркутинських до дебр Магадана —
Судільний могильник вже мохом поріс!
Ця правда страшніша від орд Чингісхана.
Який ще народ такі жертви поніс?

Ми чудом вцілили із того горнила,
Сплатили сатрапам криваву ціну.
Нас доля жорстоко тягла-волочила
За те, що любили Вітчизну одну.

...Тепер самотній я часто блукаю,
Не можу забути навальних жажів.
У спогадах світлих утіхи шукаю —
Коли був любимим, коли сам любив.

* * *

Куди ми йшли і зараз йдемо?
Готуємо собі гроби!
Перед чужинним спину гнемо,
А за своє рвемо чуби.

Не понижаймося лакейством,
Бо це ганебний шлях лакуз.
Відкиньмо згубне фарисейство,
Скидаймо рабський з себе груз!

Будімо душі з омертвіння
І очищаймось від сміття —
Це честі нації веління,
Це України майбуття.

Єднання гасло треба всюди:
Один за всіх і навпаки!
Довести всім: ми — вільні люди,
А не безправні кріпаки.

Із Богом в путь, панове-браття!
Гряде вже вирішальний час
І волі сонячне багаття
До праці закликає нас.

КРАСА

І шез відчай!
Зелений гай,
Веселий час.
Розвіявсь сум.
Живучий струм
Торкнувсь до нас.
Глянь навкруги —
Глянь на луки,
На ліс, на плай:
Квітки, квітки,
П'янки кутки,
Розмай, розмай!..
Іди туди,
Твори сліди —
Не треба спать!
Любові нить
Зове, манить
Дівоча стать.
Блакить. Роса.
Очей краса —
Ось, ось вона!
Цілунку жар —
Бентежний чар.
Весна! Вес-на!!!

ЗМІСТ

Петро Остапчук. Вірний син України	3
Біля отчої домівки	9
“За святу справу не жаль померати!”	15
Каторжанське пекло	33
Воля!	54
Із віршів Василя Потаповського	61

ПОТАПОВСЬКИЙ Василь Васильович

З НАДІЄЮ ВСЕ ЖИТТЯ

Спогади

Серія книг

“РЕАБІЛІТОВАНІ ІСТОРІЮ”

Здано до набору 20.IX.97. Підписано до друку 20.X.97. Формат 60X84/16. Папір газетний. Гарнітура Мініоп. Друк офсетний. Умовн. друк. арк. 4,19. Обл. вид. друк. арк 7,2. Тираж 2000. Зам. 2954. Ціна договірна.

Видавництво “Азалія” Рівненської організації Спілки письменників України, 266000, Рівне, Симона Петлюри, 1.

ВАТ “Рівненська друкарня”, 266027, Рівне, Київська, 10.